

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS İNFEKSİYASI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİ
SƏNAYESİNDƏ DƏYİŞİKLİKLƏRİN ƏSAS TRENDLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əmircanlı Fatimə Heydər qızı

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“KORONAVİRUS İNFEKSİYASI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİ
SƏNAYESİNDƏ DƏYİŞİKLİKLƏRİN ƏSAS TRENDLƏRİ”

mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə bazarları

Qrup: 676

Magistrant:
Əmircanlı Fətimə Heydər qızı
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos.İbrahimov Zöhrab Həsən oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d.Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof.Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Əmircanlı Fatimə Heydər qızı and içirəm ki, “Koronavirus infeksiyası şəraitində maliyyə xidmətləri sənayesində dəyişikliklərin əsas trendləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

KORONAVİRUS İNFEKSİYASI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİ SƏNAYESİNDƏ DƏYİŞİKLİKLƏRİN ƏSAS TRENDLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Tədqiqatın aktuallığı koronavirus infeksiyasının yayılma məhdudiyətləri ilə əlaqəli böhrandan sonra maliyyə xidmətləri sisteminin bərpasından ibarətdir. Tədqiqat zamanı böhran hadisələrinin ardıcılıq mexanizmi təhlil edilmiş, artım tempinin dinamikası ilə bağlı proqnozu təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi infeksiyanın maliyyə xidmətləri sahəsində yaratdığı dəyişikliklərdən və koronavirus pandemiyasının səbəb olduğu böhranın aradan qaldırılması üzrə anti-böhran tədbirlərinin görülməsindən ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işində sistemli təhlil, sintez, SWOT-təhlili, keyfiyyət təhlili, həmçinin də deduksiya metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin tədqiqi zamanı bəzi yerli və bir çox xarici ədəbiyyatlardan, məqalə, konfrans və jurnal materiallarından, eyni zamanda uyğun internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyətləri: Koronavirus infeksiyası ilə bağlı əvvəlki ədəbiyyat araşdırmaları tədqiq edildikdə, virusun maliyyə xidmətləri sahəsində həm iqtisadi, həm də maliyyə təsirlərini dərinlən təhlil edən araşdırmaların çox az olduğunu gördüm.

Bir digər məhdudiyət kimi isə bir çox ölkələrin maliyyə xidmətləri sektorunun fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların ictimaiyyətə geniş şəkildə təqdim edilməməsi nəticəsində bir çox məlumatları əldə edə bilməkdə olduqca çox sayda çətinliklərin yaranmasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqat zamanı böhran fenomenlərinin yaratdığı dövlət maliyyə siyasətindəki dəyişikliklərin xüsusiyyətləri vurğulanmışdır. Dissertasiya işinin elmi-praktiki yenilikləri pandemiya və post-pandemiya dövründə maliyyə xidmətləri bazarının tənzimlənməsinin mövcud mexanizminin metod və prinsipləri hərtərəfli araşdırılmış və təhlil edilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Azərbaycan və digər ölkələrin maliyyə xidmətləri sahəsində koronavirus infeksiyasının təsirlərinin aradan qaldırılması təcrübəsinin mövcud vəziyyətinin elmi-praktiki cəhətdən tədqiqi və araşdırılması gedişində əldə edilmiş nəticələr maliyyə orqanları tərəfindən istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: maliyyə xidmətləri, rəqəmsallaşdırma, tənzimləmə, tendensiya, pandemiya

MAIN TENDENTS OF CHANGES IN THE FINANCIAL SERVICES INDUSTRY IN THE CONDITIONS OF CORONAVIRUS INFECTION

SUMMARY

The actuality of the subject: The relevance of the study is the recovery of the financial services system after the crisis associated with the spread of coronavirus infection. During the study, the mechanism of the sequence of crisis events was analyzed, and a forecast on the dynamics of growth rates was presented.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the study is to identify changes in the financial services sector caused by the infection and to take anti-crisis measures to address the crisis caused by the coronavirus pandemic.

Used research methods: Systematic analysis, synthesis, SWOT-analysis, qualitative analysis, as well as deduction methods were used in the dissertation work.

The information base of the research: Some local and many foreign literature, articles, conference and journal materials, as well as relevant Internet resources were used in the research of the dissertation.

Restrictions of research: When previous literature studies on coronavirus infection were conducted, I found that there was very little research in the field of financial services that provided an in-depth analysis of both the economic and financial impacts of the virus.

Another limitation is the lack of access to information about the financial services sector in many countries.

The novelty and practical results of investigation: The study highlighted the changes in public fiscal policy caused by the crisis. Scientific and practical innovations of the dissertation. The methods and principles of the existing mechanism of regulation of the financial services market in the pandemic and post-pandemic periods have been thoroughly studied and analyzed.

Scientific-practical significance of results: The results obtained in the course of scientific and practical research and study of the current state of the practice of eliminating the effects of coronavirus infection in the field of financial services in Azerbaijan and other countries can be used by financial authorities.

Keywords: financial services, digitalization, regulation, trend, pandemic

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
İT	İnformasiya Texnologiyaları
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİ SƏNAYESİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	13
1.1.	Maliyyə xidmətləri sənayesinin nəzəri və metodoloji məsələləri....	13
1.2.	Maliyyə xidmətləri sənayesinin mövcud vəziyyəti üzrə Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi.....	24
II FƏSİL.	KORONAVİRUS İNFEKSIYASI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİ SƏNAYESİNİN TƏHLİLİ.....	35
2.1.	Koronavirus infeksiyası şəraitində maliyyə xidmətlərinin vəziyyəti.....	35
2.2.	Maliyyə xidmətləri sənayesində dəyişikliklərin və risklərin artması.....	43
2.3.	Maliyyə xidmətləri sənayesində yaranan vəziyyət istiqamətində mərkəzi bankların gördüyü tədbirlər.....	49
III FƏSİL.	POST-PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİ SƏNAYESİNİN İNKİŞAFININ ƏSAS TRENDLƏRİ.....	54
3.1.	Post-pandemiya şəraitində maliyyə xidmətləri sənayesinin təkmilləşdirilməsinin əsas trendlərinin təhlili.....	54
3.2.	Post-pandemiya dövründə maliyyə xidmətləri sənayesinin inkişafı ilə bağlı tədbirlər.....	60
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	71
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI.....	74
	Cədvəllərin siyahısı.....	81
	Şəkillərin siyahısı.....	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Maliyyə xidmətləri bazarı səhmlər, borclar, istiqrazlar, valyutalar və s. kimi maliyyə aktivlərinin yaradıldığı və satıldığı bazara aiddir və ölkədə məhdud mənbələrin ayrılmasında həlledici rol oynayır. Maliyyə bazarı alıcılara və satıcılara tələb və təklif qüvvələri tərəfindən idarə olunan qiymətə aktivləri mübadilə etmək üçün platforma təqdim edir. Qlobal böhran iqtisadi nəzəriyyə və iqtisadi düşüncə üçün yeni suallar yaradan yeni bir iqtisadi siyasət gündəmini formalaşdırır.

Maliyyə bazarlarını, bankları və sığorta şirkətlərini özündə birləşdirən maliyyə sistemi hər zaman müştərilərinin təmin etdiyi maliyyə məhsullarının davamlılığına olan inamından çox asılı idi. Koronavirus pandemiyası nəticəsində maliyyə şərtləri görünməmiş dərəcədə sərtləşdi. Pandemiyanın təsirlərini cilovlamaq üçün güclü pul, maliyyə və maliyyə siyasəti tədbirləri investorların mart ayının sonu və aprelin əvvəlindəki hissələri sabitləşdirməyə kömək etdi. Yeni koronavirus (COVID-19) qlobal maliyyə bazarlarının davranışını qeyd-şərtsiz dəyişdirdi. Burada COVID-2019 pandemiyası qlobal böhranın formalarından biri kimi araşdırılır, maliyyə bazarlarının vəziyyətinə təsiri araşdırılır və eyni zamanda koronavirusun dünya maliyyə bazarlarına təsirinin daha da inkişafı üçün proqnoz təqdim olunur, koronavirus pandemiyası dövründə maliyyə xidmətləri sənayesində dəyişikliklərin əsas trendləri institusional yanaşma nöqtəyi-nəzərindən araşdırılır.

Tədqiqatın aktuallığı koronavirus infeksiyasının yayılma məhdudiyyətləri ilə əlaqəli böhrandan sonra maliyyə xidmətləri sisteminin bərpasından ibarətdir. Tədqiqat zamanı böhran hadisələrinin ardıcılıq mexanizmi təhlil edilmiş, artım tempinin dinamikası ilə bağlı proqnozu təqdim edilmişdir. Statistik məlumatların təqdim olunduğu bu vəziyyətdən çıxmağın bir neçə ssenarisi təhlil edilmiş və iqtisadi vəziyyətin tədricən normallaşacağı qənaətinə gəlinmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Pandemiya və post-pandemiya dövründə maliyyə xidmətlərinin formalaşması üsulları bu və ya digər səviyyədə tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatın öyrənilmə dərəcəsi Nazim Əhmədov, Dünyamalı Vəliyev, Saleh Məmmədov, F.Barden, M.Albert, T.D.Burmenko, V.D. Qribova, J.Qordon, M.Corc, A.N.Korol, F.Kotler, A.N.Krılov, J.Lamben, E.V.Novatorova, E.A.Razomasova və digər tədqiqatçıların elmi işlərindən, eləcə də müxtəlif ölkələrin statistik və hesabat məlumatlarından təşkil olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi infeksiyanın maliyyə xidmətləri sahəsində yaratdığı dəyişikliklərdən və koronavirus pandemiyasının səbəb olduğu böhranın aradan qaldırılması üzrə anti-böhran tədbirlərinin görülməsindən ibarətdir.

Qeyd edilən məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən olunmuş və həll edilmişdir:

- koronavirus pandemiyası şəraitində maliyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin mahiyyətinə yanaşmanı aydınlaşdırmaq;
- global hal alan koronavirus infeksiyası şəraitində maliyyə xidmətləri sahəsində yaranan problemlərin müəyyənləşdirilməsi;
- bu problemlərin aradan qaldırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin nəzərdən keçirilməsi,
- post-pandemiya şəraitində maliyyə xidmətləri sənayesinin təkmilləşdirilməsinin əsas trendlərinin təhlil edilməsi;
- maliyyə xidmətləri sənayesinin inkişafı ilə bağlı tədbirlərin görülməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı koronavirus infeksiyası şəraitində maliyyə xidmətləri sənayesidir. Koronavirus infeksiyası şəraitində maliyyə xidmətləri sənayesində dəyişikliklərin əsas trendlərinin müəyyən edilməsi tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işində sistemli təhlil, sintez, SWOT-təhlili, keyfiyyət təhlili, həmçinin də deduksiya metodlarından istifadə olunmuşdur.

Belə ki, sistemli təhlil metodu kimi mövzu ümumi şəkildə götürülmüş və sonradan fəsilərə bölünərək ayrı-ayrılıqda analiz edilmişdir.

Keyfiyyət təhlili metodunda koronavirus dövründə maliyyə xidmətlərinin vəziyyəti, maliyyə xidmətləri istifadəçilərinin xidmətlərin keyfiyyətindən razılıq səviyyəsi müəyyən olunmuşdur.

Daha sonra isə sintez üsulu ilə fəsilələr maliyyə xidmətləri sahəsinin fəaliyyəti üzrə sistemləşdirilmiş və geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Növbəti mərhələdə müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilməklə, maliyyə xidmətlərinin SWOT-təhlili aparılmışdır.

Bundan sonra isə deduksiya metodunun köməyi ilə toplanmış faktlara əsasən ümumi prinsiplər, nəzəri nəticələr və tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin tədqiqi zamanı bəzi yerli və bir çox xarici ədəbiyyatlardan, məqalə, konfrans və jurnal materiallarından, eyni zamanda uyğun internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin hazırlanması zamanı metodların tətbiqi ilə bağlı bir sıra elmi tədqiqat nümunələrindən istifadə edilmişdir. Koronavirus pandemiyasının ani şok təsiri ilə özünü büruzə verməsi bu tədqiqat nümunələrinin qismən az olması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, tədricən bu istiqamətdə tədqiqat işləri daha geniş yayılır.

Hazırda yer alan bəzi nümunələrə misal olaraq, "Kılıç, Y. Borsa İstanbul'da COVID-19 (Koronavirüs) Etkisi" adlı tədqiqat işini götürmək olar. Burada koronavirus epidemiyasının maliyyə xidmətləri sisteminə təsirləri geniş şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatda BİST-in (Borsa İstanbul A.Ş.) sektor indeksləri məlumat toplusu olaraq istifadə edilmişdir. İqtisadi mənada bir çox sahəyə mənfi təsir göstərən koronavirus epidemiyasının BİST sektor indeksi gəlirlərinə də əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir etdiyi qənaətinə gəlinmişdir.

"Zeki Karataş. COVID-19 Pandemisinin Toplumsal Etkileri, Değişim ve Güçlenme" tədqiqat işində əsas məqsəd COVID-19 pandemiyasının başlanğıcından bu yana maliyyə xidmətləri sektorunun hazırki fəaliyyətinin insanlara təsirinin müxtəlif dəyişənlərlə araşdırılmasıdır. Kəmiyyət yanaşmasının istifadə edildiyi bu araşdırma ümumi sorğu modelinə əsaslanan təsviri tədqiqat işidir. Tədqiqatın nümunəsi sosial mediadan istifadə edən və sadə təsadüfi seçmə üsulu ilə əldə edilə bilən tədqiqatı onlayn dəstəkləməyə razı olan 520 iştirakçıdan ibarətdir.

"Zhang, D., Hu, M. & Ji, Q. Finance Research Letters" tədqiqat işində həm Fransada, həm də digər Avropa ölkələrində sosial məsafənin ÜDM-ə və hər sektorda (maliyyə xidmətləri də daxil olmaqla) əlavə dəyərə təsirləri araşdırılmışdır. Tədqiqatda eləcə də, görülən tədbirlərin maliyyə xidmətləri də daxil olmaqla birbaşa əlaqəli sektorlara olan təsirlərindən bəhs edilmişdir. Bu tədqiqat işində sistemli təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Koronavirus infeksiyası ilə bağlı əvvəlki ədəbiyyat araşdırmaları tədqiq edildikdə, virusun maliyyə xidmətləri sahəsində həm iqtisadi, həm də maliyyə təsirlərini dərinlən təhlil edən araşdırmaların çox az olduğunu gördüm. Demək olar ki, buna səbəb koronavirus epidemiyasının çox yaxınlarda ortaya çıxmasıdır. Bununla belə, Covid-19 qlobal epidemiyasının iqtisadiyyat və maliyyə sistemində ümumi və sektoral təsirlərini tədqiq edən araşdırmaların sürətlə artdığı müşahidə olunmuşdur.

Bir digər məhdudiyyət kimi isə bir çox ölkələrin maliyyə xidmətləri sektorunun fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların ictimaiyyətə geniş şəkildə təqdim edilməməsi nəticəsində bir çox məlumatları əldə edə bilməkdə olduqca çox sayda çətinliklərin yaranmasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat zamanı böhran fenomenlərinin yaratdığı dövlət maliyyə siyasətindəki dəyişikliklərin xüsusiyyətləri vurğulanmışdır. Dissertasiya işinin elmi-praktiki yenilikləri pandemiya və post-pandemiya dövründə maliyyə xidmətləri bazarının tənzimlənməsinin mövcud mexanizminin metod və

prinsipləri hərtərəfli araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Azərbaycan və digər xarici ölkələrin (xüsusilə, inkişaf etmiş) maliyyə xidmətləri sahəsinin sabit və dinamik inkişafının təmin edilməsinin bəzi amilləri nəzərdən keçirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Azərbaycan və digər ölkələrin maliyyə xidmətləri sahəsində koronavirus infeksiyasının təsirlərinin aradan qaldırılması təcrübəsinin mövcud vəziyyətinin elmi-praktiki cəhətdən tədqiqi və araşdırılması gedişində əldə edilmiş nəticələr maliyyə orqanları tərəfindən istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİ SƏNAYESİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə xidmətləri sənayesinin nəzəri və metodoloji məsələləri

Maliyyəyə biznes maliyyəsi, fərdi maliyyə və dövlət maliyyəsi daxildir. Maliyyə pul yığmaq və ümumiyyətlə borc verməkdən ibarətdir. O, əsasən vaxt, pul və risk anlayışları və onların əlaqəsi ilə məşğul olur. Paralel olaraq pul xərcləyir, büdcə hazırlayır. Maliyyə prosesi əsasən fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən bankda əmanətlərin yerləşdirilməsi yolu ilə işləyir. Bank istehlak və ya investisiya məqsədi ilə digər fiziki və hüquqi şəxslərə borc verir və onlardan faiz tələb edir (Asmundson I., 2012: p. 9).

Maliyyə xidmətlərində isə bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, sığorta xidmətlərinin göstərilməsi, maliyyə icarəsi (lizinq) müqavilələrinin və pul vəsaitlərinin və ya qiymətli kağızların etibarlı şəkildə idarə edilməsinə dair müqavilələrin bağlanması, habelə digər maliyyə xarakterli xidmətlər nəzərdən keçirilir. Maliyyə sektoru mal və xidmətlərin istehsalı, ticarət və digər sahələrdə fəaliyyət üçün nəzərdə tutulmuş resurs tələbatı, yəni investisiyaya ehtiyacı olan bölmələr arasında vəsait axınıni təmin edir.

Maliyyə xidmətləri bazarı iqtisadi artımı təmin edən pul kapitalının hərəkətində mühüm rol oynayır. Bununla belə, maliyyə xidmətləri bazarının ayrılmaz bir sistem kimi formalaşması və inkişafının ən mühüm aspektləri elmi ədəbiyyatda lazımi şəkildə işıqlandırılmamışdır və bazarın özü bank, sığorta və investisiya seqmentləri baxımından fraqmentar şəkildə nəzərdən keçirilir. Maliyyə xidmətləri bazarı maliyyə xidmətlərinin ilkin olaraq mübadilə və ya alqı-satqı üçün istehsal olunduğu iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi maliyyə xidməti vasitəsilə həyata keçirilən satıcı-alıcı münasibətlərinin məcmusudur (Claessens S., 2009: p. 83–118).

Maliyyə xidməti maliyyə bazarlarında pul resurslarının cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi üzrə (valyuta, depozitlər, kredit, qiymətli kağızlar, törəmə alətlər, strukturlaşdırılmış maliyyə məhsulları, pensiya, sığorta və s.) maliyyə alətlərinin (depozitlər, kreditlər, maliyyə lizinqi, qiymətli kağızlar, qiymətli kağızlar üzrə depozitar qəbzləri, investisiya fondlarında paylar, sığorta və pensiya siyasəti, strukturlaşdırılmış maliyyə məhsulları və s.) əsasında maliyyə vasitəçiləri (mərkəzi və kommersiya (əmanət, investisiya və s.) bankları, sığorta şirkəti (lizinq, maliyyə, idarəetmə və s.), investisiya (pensiya, hedcinq, özəl kapital və s.) tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər məcmusudur.

Müxtəlif maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi sayəsində maliyyə bazarından iqtisadi vasitə, iqtisadiyyatı idarə etmək üçün fəal alət kimi istifadə etmək mümkün olur. Bu alət iki prinsip daşıyır: bir tərəfdən maliyyə bazarı obyektiv olaraq mövcud olan maliyyə münasibətləri ilə müəyyən edilməsi, digər tərəfdən isə dövlətin məqsədyönlü maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi aləti kimi çıxış edir.

Maliyyə bazarının əsas funksiyası boş vəsaitləri kredit kapitalına çevirməkdir. Maliyyə xidmətləri bazarının təqdim olunan funksiyaları isə təsərrüfat subyektləri arasında maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə maliyyə resurslarının hərəkətinin təşkilinin konkret formalarını əks etdirir.

Maliyyə xidmətləri sektorunun başlıca üstünlükləri maliyyə bazarlarının nəzarəti və tənzimlənməsi üçün vahid tənzimləyicinin olması; maliyyə institutlarının və bazarlarının formalaşması; maliyyə infrastrukturunun əsas elementlərinin yaradılması; risklərin idarə edilməsinin əsas elementlərinin mövcudluğu; qiymətli kağızlar bazarlarında müasir platforma daxildir (Feldman R.J., 2010: p. 8-13).

Bank sisteminin kapitalının vəziyyəti sektorun çatışmazlıqlarına həssasdır; bankların yüksək kredit riskləri; qeyri-ışlək aktivlərin tənzimlənməsi və satışı üçün hüquqi mexanizmlərin olmaması; bazar risklərini idarə etmək üçün banklar üçün

hedcinq alətlərinin olmaması; bankların sağlamlaşdırılması və restrukturizasiyası üçün effektiv vasitələrin olmaması; maliyyə xidmətləri sektorunda zəif korporativ idarəetmə; kreditorların hüquqlarının səmərəli müdafiəsi mexanizmlərinin olmaması, ipoteka münasibətlərinin təşkilati-hüquqi mexanizmlərinin zəifliyi; maliyyə xidmətlərinə zəif çıxış; qeyri-bank maliyyə segmentinin zəif inkişafı; aşağı maliyyə savadlılığı.

Maliyyə xidmətləri bazarı maliyyə bazarının strukturunda mühüm rol oynayır. Bu bazarda pul mübadiləsi aparılır, kreditlər verilir və kapital səfərbər olunur. Maliyyə alətləri və maliyyə xidmətləri burada əsas rol oynayır, pul vəsaitlərinin hərəkətini sahiblərdən borcalanlara istiqamətləndirir (Feldman R.J., 2010: p. 8-13).

Maliyyə bazarının strukturunda maliyyə xidmətləri bazarının yeri və rolunun təhlili aşağıdakı nəzəri nəticələri formalaşdırmağa imkan verir:

1. Maliyyə bazarının strukturunda maliyyə xidmətləri bazarının mahiyyətinin nəzərə alınması informasiya və institusional aspektlərin nəzərə alınmasını da tələb edir.

Bu yanaşma maliyyə xidmətləri bazarının funksional məqsədinin dərk edilməsinin nəticəsidir. Bu isə iqtisadi agentlər arasında informasiyanın asimmetriyasının aradan qaldırılmasından və yeni innovativ imkanların formalaşdırılmasından ibarətdir.

2. Maliyyə bazarı maliyyə resurslarının alıcıları və satıcıları arasında əməliyyatlar üçün nəzərdə tutulmuşdur və maliyyə xidmətləri bazarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə maliyyə resurslarının hərəkətinin xüsusi təşkili formalarını əks etdirir.

3. Maliyyə xidmətləri bazarı maliyyə xidmətlərinin ilkin olaraq mübadilə və ya alqı-satqı üçün istehsal olunduğu iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi maliyyə xidməti vasitəsilə həyata keçirilən satıcı-alıcı münasibətlərinin məcmusudur. Gündəlik iş

təcrübəsində maliyyə bazarının özü deyil, müxtəlif növləri dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi yolu ilə maliyyə münasibətlərinin təzahürünün spesifik formaları vacibdir.

“Maliyyə xidmətləri” termini 1990-cı illərin sonlarında ABŞ-da qəbul edilmiş Qremma-Liç Aktı nəticəsində daha geniş yayılmışdır və bu qanun ABŞ-da fəaliyyət göstərən müxtəlif növ şirkətlərə həmin dövrdə xidmət sənayesini maliyyələşdirməyə imkan verir (<https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/basics/pdf/Economic-concepts-explained.pdf>).

Şirkətlərin adətən bu yeni iş növünə iki fərqli yanaşması var. İlk yanaşma sadəcə sığorta şirkəti və ya investisiya bankını alan, alınmış firmanın orijinal brendlərini saxlayan və əldə etdiyi nəticəni şaxələndirmək üçün holdinq şirkətinə əlavə edən bank ola bilər. Birləşmiş Ştatlardan kənar (məsələn, Yaponiya) holdinqin tərkibində qeyri-maliyyə xidmət şirkətlərinin fəaliyyət göstərməsinə icazə verilir. Bu zaman hər bir şirkət müstəqil olur, hər birinin öz müştəriləri vardır və s.

İkinci yanaşmada isə bank sadəcə olaraq özünün broker və ya sığorta bölməsini yaradır və hər şeyi bir şirkətdə birləşdirmək üçün stimullaşdırmaqla bu məhsulları mövcud müştərilərinə satmağa çalışır.

Maliyyə xidmətləri maliyyə vasitəçiliyi xidmətlərindən ibarətdir. Maliyyə xidmətləri göstərən təşkilatlara banklar, investisiya bankları, sığorta və lizinq şirkətləri, broker şirkətləri və bir çox başqa şirkətləri misal göstərmək olar. Maliyyə xidmətləri gəlir baxımından dünyanın ən böyük sənayesidir, 2004-cü ilin məlumatlarına görə, S&P 500-də bu sənayenin bazar kapitallaşması 20 % təşkil edir (<https://www.americanbanker.com/opinion/beware-the-tidy-narrative-about-operation-choke-point>).

Maliyyə xidmətləri sektoru pulu idarə edən və onlarla məşğul olan şirkətlərdir. Qlobal miqyasda maliyyə xidmətləri sənayesi fond bazarında mənfəət və kapitallaşma

baxımından dünyada liderlik edir. Bu sektorda böyük konqlomeratlar üstünlük təşkil edir, lakin kiçik şirkətlərin də sayı az deyildir.

BVF-nin maliyyə və inkişaf departamentinin məlumatlarına görə, maliyyə xidmətləri istehlakçıların və ya müəssisələrin maliyyə məhsullarını əldə etdiyi proseslərdir. Məsələn, ödəniş sistemi provayderi ödəyicilər və alıcılar arasındakı vəsaitləri qəbul etdikdə və köçürdükdə maliyyə xidməti təklif edir. Bura kredit və debet kartları, çeklər və elektron pul köçürmələri vasitəsilə hesablaşmalar daxildir.

Maliyyə xidmətləri sənayesindəki şirkətlər pulu idarə edirlər. Məsələn, maliyyə məsləhətçisi aktivləri idarə edir və müştəri adından məsləhətlər verir. Məsləhətçi birbaşa investisiyalar və ya hər hansı digər məhsulu təqdim etmir, əksinə onlar əmanətçilər və qiymətli kağızların və digər alətlərin emitentləri arasında vəsaitlərin hərəkətini sadələşdirir (<https://finuslugi.ru/navigator/nakopit-i-sohranit>).

Kommersiya bankçılığı maliyyə xidmətləri qrupunun əsasını təşkil edir. Kommersiya banklarının əməliyyatlarına əmanətlərin saxlanması, kredit və debet kartlarının buraxılması və borc pul verilməsi daxildir. Bəzi əmanətçilər öz vəsaitlərini ən qədim maliyyə xidmətləri təminatçılarından biri olan kommersiya banklarında yerləşdirirlər. Kommersiya bankı müxtəlif mənbələrdən əmanət qəbul edir və əmanətçilərə faiz ödəyir. Bank fərdlərə və ya şirkətlərə kredit verməklə faiz ödəmək üçün pul qazanır. Belə kreditlər ev almaq istəyən fiziki şəxsə, sərmayə qoyan və ya əmək haqqını ödəmək üçün nağd pula ehtiyacı olan biznesə və ya dövlət qurumuna verilə bilər.

İnvestisiya bankları adətən yalnız yüksək dəyərli satış şirkətləri və müştərilərlə işləyir, geniş ictimaiyyətlə deyildir. Bu banklar sövdələşmələri bağlayır, kapital bazarlarına çıxışı təmin edir, sərvətlərin idarə edilməsi və vergi məsləhətləri təklif edir, şirkətlərə birləşmə və satınalmalarla bağlı məsləhətlər verir, səhm və istiqrazların

alqı-satqısını asanlaşdırır. Maliyyə məsləhətçiləri və broker firmaları da bu işdə iştirak edirlər (<https://vergiler.az/news/economy/16446.html>).

Bank gündəlik fəaliyyəti çərçivəsində müxtəlif xidmətlər göstərir. Əmanətçilərə xidmətlər bank tərəfindən kreditlər üzrə hesablanmış faiz dərəcələrinin müvafiq səviyyəsinin diqqətlə qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Borcalanlar üçün ipoteka xidmətləri müəyyən müddət ərzində mənzil almaq və onun haqqını ödəmək imkanının təmin edilməsidir. Eyni hal müxtəlif maliyyə ehtiyaclarını ödəmək üçün banka müraciət edə biləcək kommersiya təşkilatlarına və dövlət orqanlarına da aiddir. Bu xidmətlərin göstərilməsi üçün bankın haqqı onun kreditlər üzrə tutduğu faiz dərəcələri ilə əmanətçilərə ödəməli olduğu məbləğ arasındakı fərkdir.

Maliyyə bazarlarına sərmayə qoyan və idarəetmə haqqı alan hedcinq fondları investisiya fondları və tərəfdaşlıqlarından ibarətdir. Portfelin idarə edilməsi, müştəri hesabatları və digər "bək-ofislər" üçün proqram tətbiqlərini hazırlamaqla investisiya fondu icmasına xidmət göstərən proqram təminatçıları da fəaliyyət göstərir (УКЗУСОВА М. С., 2018: с. 56).

Böyük sövdələşmələr zamanı baş verənlərin əksəriyyəti özəl kapital fondları, vençur kapitalı təminatçıları və şirkətlərə mülkiyyət və ya mənfəət payı müqabilində investisiya kapitalı verən vençur investorları vasitəsilə yerinə yetirilir.

Sığorta maliyyə xidmətləri sənayesinin digər mühüm alt sektorudur. Buraya müştərilərin sığortalanması riskini qiymətləndirən və kredit riski ilə bağlı investisiya bankirlərinə məsləhət verən anderrayterlər daxildir. İnsanlar pensiyaya qənaət etdikləri kimi, gözlənilməz xərclər üçün də qənaət edə bilirlər. Ancaq təqaüdə çıxmaq xəstəlik və yol qəzası kimi hadisələrdən daha çox olur. Özünü belə risklərdən qorumaq istəyən insanlar üçün adətən sığorta hadisəsi zamanı ödənişləri təmin edən sığorta polisi almaq daha məntiqlidir. Sığorta vasitəçisi sığortalıların ödənişlərini (mükafat adlanan) ümumiləşdirir və sığorta haqları hesabına xəstə və ya bədbəxt

hadisə qurbanlarına ödəmə riskini, üstəgəl şirkətin onlara investisiya qoymaqdan əldə edə biləcəyi hər hansı əlavə gəliri öz üzərinə götürür. Sığorta insanların və onların mənafeələrinin müxtəlif növ təhlükələrdən sığorta mühafizəsini təmin etmək məqsədi daşıyan iqtisadi münasibətlərin xüsusi növüdür. Sığorta (sığorta işi) geniş mənada sığorta təminatını təmin edən müxtəlif sığorta fəaliyyəti növlərini (ilkin sığorta, təkrar sığorta, müştərək sığorta) əhatə edir. Sığorta dar mənada müəyyən hadisələr (sığorta hadisələri) baş verdikdə ödənilən sığorta haqları ilə formalaşan pul vəsaitləri (sığorta fondları) hesabına müdafiəsi məqsədi ilə (sığortalı ilə sığortaçı arasında) fiziki və hüquqi şəxslərin (sığortalıların) əmlak mənafeələri üzrə münasibətdir (Уксыцова М. С., 2018: с. 65).

Nəhəng maliyyə xidmətləri sektoruna mühasibat uçotları və vergi xidmətləri, valyuta mübadiləsi və bank köçürmələri xidmətləri, kredit kartı xidmətləri və şəbəkələri də daxildir. Buraya həmçinin borcların ödənilməsi xidmətləri və Visa və MasterCard kimi qlobal ödəniş provayderləri, habelə səhmlərin, törəmə alətlərin və əmtəələrin ticarətini sadələşdirən birjalar daxildir.

Yuxarıda qeyd olunan maliyyə xidmətləri müəssisələrində maliyyə xidməti təminatçıları pulu əmanətçilərdən borcalanlara köçürməyə və riski yenidən bölüşdürməyə kömək edir. Onlar əmanətçilərin vəsaitlərini toplamaq, investisiyaları izləmək və riski fərdi müştərilər üçün məqbul hədlərdə saxlamaq üçün bir araya gətirməklə investora dəyər əlavə edə bilirlər. Bir çox hallarda vasitəçilik həm risk, həm də pul aspektlərini əhatə edir. Belə ki banklar borcalanların borcunu qaytarmayacağı riskini öz üzərinə götürür və bununla da əmanətçilərin bu riskdən xilas olmasına şərait yaradır. Onların çoxlu borcalanları olduğundan, bir və ya iki borcalan borclarını yerinə yetirmədikdə, fəaliyyət qabiliyyətini itirmirlər. Sığorta şirkətləri vəsaitləri birləşdirir, daha sonra sığorta riskləri reallaşan sığortalılara ödəniş etmək üçün istifadə olunur.

Maliyyə xidmətləri müxtəlif üsullarla ödənilə bilər və bu xərclər həmişə şəffaf olmur. Nisbətən sadə əməliyyatlar üçün ödəniş sabit tariflə edilə bilər (məsələn, hər ərizə üçün 100 dollar). Rüsumlar sabit (kredit ödənişləri üçün saatda 20 ABŞ dolları), komissiyalar (məsələn, satılan ipotekanın dəyərinin 1 faizi) şəklində və ya mənfəətə əsaslanan (məsələn, kreditlər və depozitlər üzrə faiz dərəcələri arasındakı fərq) ola bilər. Hər bir ödəniş növü üçün həvəsləndirmə formaları fərqlidir və onların əsaslandırılması vəziyyətdən asılıdır (Гринспен А., 2010: с. 505).

Bir qayda olaraq, bütün ölkələrdə bir sıra maliyyə xidmətləri xüsusi tənzimlənilir və bu hüquq sadəcə banklara məxsusdur. Bu xidmətlərə aşağıdakılar daxildir:

- depozitlər üçün vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- hesablaşma və kassa xidmətləri;
- nağd pulların, veksellərin, ödəniş və hesablaşma sənədlərinin inkassasiyası;
- nağdsız və nağd formada xarici valyutanın alışı-satışı;
- bank zəmanətlərinin verilməsi.

Sadəcə banklar vasitəsilə təqdim edilməyən xidmətlər də mövcuddur:

- kreditləşmə (ev kreditləri və ya ipoteka daxil olmaqla);
- faktoring;
- forfeyting;
- pul köçürmələri.

Mikromaliyyə xidmətləri (mikrokredit, mikrosığorta və s.) anlayışları da mövcuddur. Bu xidmətlər inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələrdə ağır maliyyə vəziyyətlərinə görə adi maliyyə xidmətlərindən istifadə edə bilməyən insanlara təqdim olunur (Панаедова Г. И., 2007: с. 264).

İnvestisiya bank xidmətlərinə daxildir: aktivlərin idarə olunması, şəxsi sərvətlərin idarə edilməsi, broker xidmətləri, maliyyə resurslarının etibarlı idarə edilməsi, qəyyumluq xidmətləri, maliyyə konsaltinq, əmlakın qiymətləndirilməsi, sığorta xidmətləri, sığorta brokerliyi, təkrar sığorta.

Digər xidmətlərə aşağıdakılar aid edilir:

- lizinq xidmətləri;
- mübadilə xidmətləri;
- reyting xidmətləri;
- mikromaliyyə fəaliyyəti (Азрилияна А. Н., 2002: с. 59-60).

Bir digər maliyyə xidməti növü olan lizinq fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən müəssisələr tərəfindən əsas vəsaitlərin və digər əmtəələrin əldə edilməsi üçün kreditləşmə formasıdır. İcarəyə verən, icarəçinin müəyyən etdiyi əmlaka onun göstərdiyi satıcıdan mülkiyyət hüququnu almağı və icarəçiyə bu əmlakı onu geri almaq hüququ ilə və hüququ olmadan müvəqqəti istifadə haqqı müqabilində verməyi öhdəsinə götürür. Çox vaxt lizinq maliyyələşdirmə vasitəsi kimi hüquqi şəxslər tərəfindən istifadə olunur, bu, vergi güzəştləri ilə bağlıdır (Ковалев В. В., Воронова Е. А., 2019: с. 50–82). Dünya praktikasında istehlak lizinqi geniş yayılmışdır. Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyi lizinqin vergi nəticələrinə fərqli yanaşır. Məsələn, Rusiyada lizinq sürətləndirilmiş amortizasiya tətbiq etməyə imkan verir, ƏDV ödəmə şərtlərini yenidən bölüşdürmək mümkündür (<http://elib.fa.ru/art2020/bv2384.pdf>).

Mikromaliyyə ənənəvi olaraq bank və əlaqəli xidmətlərə çıxışı olmayan aşağı gəlirli müştərilərə və ya kredit həmrəyliyi qruplarına, o cümlədən istehlakçılara və öz-özünə işləyənlərə maliyyə xidmətlərinin göstərilməsidir. Daha geniş mənada, bu, məqsədi mümkün qədər çox yoxsul və imkansız ailənin yalnız kredit deyil, həm də əmanət, sığorta və pul köçürmələri daxil olmaqla, müvafiq müxtəlif yüksək

keyfiyyətli maliyyə xidmətlərinə daimi çıxışı olan fəaliyyətdir. Mikromaliyyə mikrokrediti də əhatə edən geniş xidmətlər kateqoriyasıdır. Mikrokredit yoxsul müştərilərə kredit xidmətlərinin göstərilməsidir. Mikrokredit mikromaliyyənin bir aspekti olsa da, bu iki termin bir-birini əvəz edir. Tənqidçilər çox vaxt “mikrokredit” və ya “mikromaliyyə” arasında fərq qoymadan mikrokrediti tənqid edirlər. Mikromaliyyə xidmətlərinin müxtəlifliyi səbəbindən onun təsirini qiymətləndirmək çətindir və az sayda tədqiqat onun tam təsirini qiymətləndirməyə cəhd göstərmişdir (Богатова А. А., Зотова А. И., 2017: с. 30).

Reyting xidmətləri təqdim edən agentliklərə kredit reytingi agentliyi də deyilir. Reyting agentliyi borclunun hesablanmış faizləri vaxtında ödəməklə borcunu ödəmək qabiliyyətini, habelə borclunun öhdəliklərini yerinə yetirməmək ehtimalını göstərən kredit reytingləri təyin edən təşkilatdır. Agentlik borc emitentlərinin, qiymətli kağızların və digər borc alətlərinin, bəzi hallarda xidmət agentlərinin kredit qabiliyyətini qiymətləndirə bilər, lakin heç vaxt fiziki şəxslərin kredit qabiliyyətini qiymətləndirmir(<https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/Covid-19-crisis-response-in-eu-eastern-partner-countries-RUS.pdf>).

Alternativ maliyyə xidmətləri isə bir çox aşağı gəlirli insanların asılı olduğu ənənəvi bank təşkilatlarından kənarında göstərilən maliyyə xidmətidir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu xidmətlər çox vaxt mikromaliyyə formasını alır. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə bu kimi xidmətlər banklar tərəfindən təqdim olunan xidmətlərə bənzəyir və ödənişli kreditlər, icarə müqavilələri, lombardlar, əvvəlcədən kreditlərin ödənilməsi, bəzi substandart ipoteka ödənişləri və avtomobil kreditləri, bank olmayan çeqlərin nağdlaşdırılması, pul köçürmələrini əhatə edir.

Alternativ xidmətlərə "qapıdan qapıya" üsulu ilə ənənəvi sələmçilik də daxildir. Nyu-Yorkda onlara çeqlərin nağdlaşdırılması üzrə mağazalar deyilir (Романовский М.В., Врублёвская О.В., 2020: с. 5).

Alternativ maliyyə xidmətləri adətən bank olmayan maliyyə institutları vasitəsilə təmin edilir, buna baxmayaraq, pərakəndə kreditləşmə və kraudfandinq də burada xüsusi rol oynayır. Qiymətləndirilmələrə görə, bu alternativ maliyyə xidmətləri təminatçılarının ildə təxminən 280 milyon əməliyyat həyata keçirdiyi təxmin edilir. Bu isə təxminən 78 milyard dollar gəlirə bərabərdir (Bayar A.A., Günçavdı Ö., ve Levent H., 2020: s. 61-62).

ABŞ-da alternativ maliyyə xidmətləri bəzi digər ölkələrlə müqayisədə daha genişdir. Çünki ABŞ-dakı böyük banklar bir çox digər ölkələrdəki həmkarlarına nisbətən marjinal kredit reytingi olan insanlara kredit verməyə daha az üstünlük verirlər. Birləşmiş Krallıqda isə alternativ maliyyə xidmətlərinə nağd pul kreditləri daxildir (Бредли К., Бурхаус С., Граттон Х., Миллер Р., 2009: с. 31)

Ümumilikdə, maliyyə xidmətləri sektoru ölkə iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. O, bazarda kapitalın və likvidliyin sərbəst hərəkətini təmin edir. Sektor güclü olduqda, iqtisadiyyat böyüyür və bu sənayedəki şirkətlər riskləri daha yaxşı idarə edə bilirlər.

Maliyyə xidmətləri sektorunun gücü də ölkə əhalisinin firavanlığı üçün vacibdir. Sektor və iqtisadiyyat güclü olduqda, istehlakçılar ümumiyyətlə daha çox qazanırlar. Bu, onların inamını və alıcılıq qabiliyyətini artırır.

Maliyyə xidmətləri sektoru uğursuz olarsa, bu, ölkənin iqtisadiyyatını aşağı çəkə bilər. Bu isə tənəzzülə səbəb ola bilər. Maliyyə sistemi dağılmağa başlayanda iqtisadiyyat sektoru əziyyət çəkməyə başlayır. Kreditorlar kreditləşməni sərtləşdirdikcə kapital qurumağa başlayır. İşsizlik yüksəlir və maaşlar hətta aşağı düşə bilər. Bu, istehlakçıların xərclərini dayandırmasına səbəb olur. Kompensasiya etmək məqsədilə mərkəzi banklar iqtisadi artımı artırmaq üçün faiz dərəcələrini aşağı salırlar.

1.2. Maliyyə xidmətləri sənayesinin mövcud vəziyyəti üzrə Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi

Son 10 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı dünyada ən yüksək iqtisadi artım tempinə malik ölkələrdən biri kimi keyfiyyətə yeni mərhələyə addım atmışdır. Bu dövr ərzində ölkədə aparılan iqtisadi siyasət iqtisadiyyatın xeyli genişlənməsinə, əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına, sosial-iqtisadi infrastrukturun tamamilə yenilənməsinə şərait yaratdı.

Ödəniş ekosistemində həyata keçirilən sistemli islahatlar maliyyə xidmətləri bazarlarının və ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir göstərməklə yanaşı, təsərrüfat subyektləri arasında ödənişlərin təhlükəsiz və effektiv həyata keçirilməsini təmin edir. Bank sistemində rəqəmsal transformasiyanın dərinləşdirilməsi, innovativ ödəniş həllərindən istifadənin artırılması elektron ödənişləri gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevirir, eyni zamanda bütövlükdə maliyyə xidmətləri, xüsusilə bank sisteminin rəqabət qabiliyyətini artırır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 N⁰-li Sərəncamına əsasən “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin əsas istiqamətləri” təsdiq edilmiş, milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 sənəddən ibarət strateji yol xəritələri müvafiq qaydada hazırlanmışdır. Burada qeyd olunan əsas məqsədlərə daxildir (<https://president.az/az/articles/view/22046>):

- Dinamik və sağlam institutlardan ibarət maliyyə xidmətləri sisteminin formalaşdırılması. 2015-ci ildən artan risklərlə bağlı çətinliklərin aradan qaldırılması üçün bankların restrukturizasiyası və kapitallaşdırılması, aktivlərin bərpası, sığorta bazarının inkişafı, maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsi.

- Maliyyə bazarlarının inkişafı. Potensial investorların və emitentlərin kapital bazarı və maliyyə alətləri haqqında az məlumatlı olması, informasiya asimetriyası

və fərdi sahibkarlıq haqqında ənənəvi düşüncə tərzini kimi qiymətli kağızlar bazarının inkişafına mane olan amillərin aradan qaldırılması.

- İnfrastrukturun möhkəmləndirilməsi. İnfrastruktur sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə kredit informasiyalarının mübadiləsi sisteminin inkişafı, kreditörün hüquqlarının mühafizəsi üzrə iş mexanizmlərinin formalaşdırılması, məhkəmə qərarlarının standartla salınması və icra intizamının yaxşılaşdırılması.

- Nəzarət və tənzimləmə mexanizminin yaxşılaşdırılması. Maliyyə institutlarında yüksək keyfiyyətə malik risklərin idarə olunması proseslərini və rəqəmsal transformasiyanı təşviqini yerinə yetirən yeni nəzarət və tənzimləmə mexanizminin yaradılması.

- Maliyyə institutlarında yüksək keyfiyyətli risklərin idarə edilməsi proseslərini və rəqəmsal transformasiyanı təşviqini həyata keçirən yeni nəzarət və tənzimləmə mexanizminin yaradılması.

Maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi. Etibarlı, səmərəli, sağlam və dayanıqlı maliyyə sisteminin sonradan yaradılması üçün maliyyə sistemi mütəxəssislərinin ixtisasının dərinləşdirilməsi və maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi (<https://smb.gov.az/ru/nav/strategiceskaya-doroznaya-karta>).

Dəyişən dünya iqtisadiyyatı və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı kimi amillər global maliyyə sistemində yeni tendensiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bənzər tendensiyalar, xüsusən prudensial tənzimləmə və nəzarətin gücləndirilməsində, maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılmasında, alternativ bankçılığın genişləndirilməsində, əhəlinin davranış nümunələrinin dəyişdirilməsində, yeni bilik və bacarıqlara tələblərin sərtləşdirilməsində, maliyyə institutlarının fəaliyyət modellərinin dəyişdirilməsində müşahidə edilmişdir.

Prudensial tənzimləmə və nəzarət tendensiyasının dəyişməsi qlobal iqtisadiyyatda baş verən son hadisələr iqtisadi artım üçün maliyyə sektorunun əhəmiyyətini bir daha təsdiqləmiş və prudensial tənzimləmə və nəzarət tendensiyasını dəyişdirmişdir. 2008-ci ildən etibarən tənzimləyici və nəzarət strukturunun təkmilləşdirilməsi üzrə qlobal təşəbbüslər gücləndirilmiş, o cümlədən tənzimləyici və nəzarət sektorunun sabitliyini təmin etmək və sistem risklərini azaltmaq, bir tərəfdən, digər tərəfdən dinamik və səmərəli inkişafı dəstəkləmək tədbirləri aparılmışdır.

Strateji Yol Xəritəsi iqtisadi inkişafın bütün amillərini, o cümlədən yerli və beynəlxalq özəl sektor nümayəndələri ilə kommunikasiya imkanlarını və əməkdaşlığı sadələşdirir. Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, Strateji Yol Xəritəsi qəbul edildikdən sonra müvafiq dövlət strukturları öz işini onun həyata keçirilməsi üçün daha müfəssəl proqramlar əsasında qurmuşdur. Sənəddə nəzərdə tutulmuş layihələr həyata keçirilməzdən əvvəl texniki-iqtisadi əsaslandırma aparılır, onların həyata keçirilməsi üçün müvafiq dövlət orqanları cavabdehdir.

Azərbaycanda genişlənən texnoloji imkanlar maliyyə institutlarının müştərilərlə əlaqələrinə yeni təkan vermiş, ənənəvi biznes modellərinin modernləşdirilməsinə yeni təkan verdi və yeni bazarların formalaşmasına kömək etmişdir. İnternetdən və mobil rabitədən istifadə üzrə unikal imkanlar bazarın yeni iştirakçıları tərəfindən alternativ kanallar vasitəsilə minimal xərclərlə və daha sürətli şəkildə təklif olunan ənənəvi maliyyə xidmətlərinin sayının artmasına səbəb olmuşdur.

Böyük istifadəçi auditoriyası olan sosial şəbəkələr maliyyə xidmətləri istifadəçilərinə bankla əlaqə saxlama ehtiyacını aradan qaldıraraq birbaşa maliyyələşdirmə üçün platformalar təklif edir (<https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/ru/5de78d195fc467c9993a506003f44cac.pdf>).

Bankların fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi onların maliyyə bazarlarının digər iştirakçıları ilə müqayisədə rəqabət qabiliyyətini azaldır, eyni zamanda

alternativ bankçılığa olan diqqəti yüksəldir. Minimal tənzimləmə yükünə malik maliyyə institutları öz fəaliyyətlərini gücləndirir, yeni imkanlar və təhlükələr yaradır.

Sosial şəbəkələrə bağlı olan, real vaxt rejimində aktivliyi ilə seçilən, ənənəvi müştəri loyallığı nümayiş etdirməyən maliyyə institutlarına münasibətdə fərqli gözləntilərə və ünsiyyət üsullarına malik yeni gənc nəslin müştəri seqmentləri yaranır. Eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə orta və yüksək gəlirli insanlar kontingentinin artması maliyyə institutları üçün yeni biznes şəraiti formalaşdırır.

Artan tənzimləmə yükü maliyyə institutlarının ənənəvi fəaliyyət strukturuna təzyiqli artırdı, nəticədə isə maliyyə institutlarının “müştəri” və “məhsul” seqmentlərində ixtisaslaşması zərurəti yarandı.

Eyni zamanda sığorta bazarının qlobal miqyasda inkişaf etdirilməsi də gözlənilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ÜDM-in yüksək artım templəri bu ölkələrdə sığorta bazarının daha yüksək artım templərinə nail olmağa imkan verəcəkdir.

2004-2019-cu illərdə neft gəlirlərinin artması və uğurlu islahatların həyata keçirilməsi sayəsində Azərbaycan qlobal miqyasda yüksək iqtisadi artım templərinə nail olmuş ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Qeyd edilən iqtisadi artım iqtisadiyyatın digər sahələri ilə yanaşı, ölkənin maliyyə sistemində də müsbət təsir göstərmişdir. Bu dövrdə səmərəli maliyyə sisteminin formalaşdırılması istiqamətində ardıcıl islahatlar həyata keçirilmiş və maliyyə sisteminin təşkili istiqamətində xeyli iş görülmüşdür. Maliyyə bazarlarının fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazası da hazırlanıb və bu çərçivənin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür (<https://e-qanun.az/framework/43695>).

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin SWOT təhlili

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
<ul style="list-style-type: none"> • maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi üçün vahid tənzimləyicinin mövcudluğu; • yeni maliyyə institutlarının qurulması; • maliyyə infrastrukturunun əsas elementlərinin meydana çıxması; • risklərə nəzarət üçün əsas elementlərin mövcudluğu; • qiymətli kağızlar bazarında tam təşəkkül etmiş platformanın yaradılması. 	<ul style="list-style-type: none"> • zəif kapital mövqeyinin mövcudluğu; • yüksək dərəcədə kredit riskləri; • problemlı aktivlərin tənzimlənməsi və satışının hüquqi mexanizmlərinin qeydə alınmaması; • bazar risklərinə nəzarət məqsədilə hedcinq vasitələrinin nəzərdə tutulmaması; • korporativ nəzarət şəbəkəsinin olduqca aşağı səviyyədə təşkil edilməsi; • əhalinin maliyyə savadlılığının kifayət qədər inkişaf etdirilməməsi;
İmkanlar	Təhlükə
<ul style="list-style-type: none"> • dövlət siyasətində maliyyə sektorunda islahatların prioritet mövqe tutması; • əmanətlərin sığortasının təmin edilməsi; • yüksək dərəcəli strateji valyuta rezervləri; • geniş xidmət şəbəkəsinin təşkili. 	<ul style="list-style-type: none"> • neft qiymətlərində qeyri-sabitliyin fasiləsiz şəkildə davam etməsi; • sahibkarlıq fəaliyyətinin düzgün təşkil edilməməsi; • aktivlərin keyfiyyətinin getdikcə pisləşməsi; • bankların qarşılaşdığı risklər ümumilikdə maliyyə bazarlarının və maliyyə xidmətlərinin dəyişkənliyinə kömək edir.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. (<https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/ru/5de78d195fc467c9993a506003f44cac.pdf>)

Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində ümumilikdə 5 strateji məqsəd, o cümlədən hər bir strateji məqsəd üzrə aşağıdakı ardıcılıqla təsnif edilə bilən müvafiq prioritetlər müəyyən edilmişdir:

I Strateji məqsədə daxildir: Dinamik institutlardan təşkil olunmuş güclü maliyyə sektoru (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. 2016-cı il <https://president.az/az/articles/view/22046>):

- likvidliyin təmin olunması, bank sektorunun kapitallaşdırılması.
- sığorta bazarının təkmilləşdirilməsi.
- yeni restrukturizasiya planının tərtib edilməsi.

- maliyyə inkluzivliyinin artırılması.

II strateji məqsədə aid edilir: Maliyyə bazarlarının təkmilləşdirilməsi.

- emitentlər və maliyyə vasitəçiləri üçün əlverişli mühitin yaradılması.
- investorların maliyyə bazarlarına daxil olma imkanlarının təmin edilməsi.
- banklararası pul bazarlarında aktivliyin artması.

III strateji məqsədə infrastrukturun gücləndirilməsi aiddir:

- kredit məhsullarının mübadiləsi sisteminin təkmilləşdirilməsi.
- qanunvericilik bazasına yenidən baxılması, məhkəmə qərarlarının qəbulu və icrası proseslərinin sürətləndirilməsi.

IV strateji məqsəddə tənzimləmə mexanizmləri və onların gücləndirilməsi öz əksini tapmışdır:

- banklarda daha sağlam risklərin idarə edilməsi sisteminin təmin edilməsi
- maliyyə xidmətləri sektorunda konsolidasiya edilmiş risk nəzarəti modelinin tətbiqi.
- bankların rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirmək üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi.
- maliyyə xidmətləri sektorunun hesabatlarında şəffaflığın artırılması.
- sığorta fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarəti mexanizminin gücləndirilməsi.

Sonuncu V məqsəddə isə maliyyə sisteminin və maliyyə bazarının nümayəndələrinin məlumatlandırılması və bilik dərəcələrinin artırılması daxildir:

- maliyyə sektoru mütəxəssislərinin bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi.

– istehlakçıların maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi və hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi.

Bu Strateji Yol Xəritəsinin həyata keçirilməsi çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (qeyd: qurum hal-hazırda fəaliyyət göstərmir) “Ödəniş xidmətləri və ödəniş sistemləri haqqında” qanun layihəsi hazırlandı. Sənədin məqsədi maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarını daha da genişləndirmək və bank olmayan ödəniş xidmətləri göstərənlər və ödəniş sistemlərinin operatorları üzərində effektiv tənzimləmə və nəzarət sistemini formalaşdırmaqdır. Qanun layihəsi ödəniş xidmətləri növlərinin təsnifatını, bu xidmətləri göstərənlərin vəzifə və hüquqlarını, ödəniş institutlarının, elektron pul təşkilatlarının və ödəniş sistemlərinin operatorlarının yaradılması və fəaliyyətinin iqtisadi, hüquqi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir. Bundan əlavə, qanun layihəsində bu təşkilatlar üzərində dövlət tənzimlənməsinin və nəzarətinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Qanun layihəsi mikromaliyyə institutlarını ödəniş sistemlərinə inteqrasiya etməyə, ödəniş ekosistemində rəqabət mühitini gücləndirməyə, banklar və finteks arasında əməkdaşlığın yeni sahələrini müəyyən etməyə, o cümlədən ödəniş xidmətləri sahəsində innovativ ödəniş həllərinin tətbiqini sürətləndirməyə imkan verir (<https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/ru/5de78d195fc467c9993a506003f44cac.pdf>).

Dünya təcrübəsi əsasında hazırlanmış sözü gedən qanun layihəsi ödəniş xidmətlərindən istifadənin təhlükəsizliyini və səmərəliliyini yüksəldəcək, ödəniş sistemlərinin başlıca prinsiplərini təşkil edəcək, pərakəndə ödənişlərin daha səmərəli emalı formasını və istehlakçıların hüquqlarının tənzimlənməsi üçün hüquqi baza yaradacaqdır.

Ödəniş ekosistemində müxtəlif göstəricilərin təhlili onu qeyd etməyə imkan verir ki, 2019-cu ilin başlanğıcından elektron ödənişlərin həcmnin yüksəldilməsi, ödəniş kartları bazarının sabit inkişaf etməsi və elektron ödənişlərin tətbiq edilməsi sahəsində müsbət nəticələr əldə edilmişdir.

Nəzərdə tutulan strateji hədəflərə nail olmaq üçün 115 milyon manat investisiya tələb olunur. Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə saxlanılmış tədbirlərin reallaşdırılmasında dövlət büdcəsi, Mərkəzi Bank, büdcədən kənar fondlar, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu və digər kreditlər hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulur.

İşçi qrupların illik iş proqramları sonradan əsas icraçı təşkilat tərəfindən təsdiq edilməklə əlaqələndirici qurumla razılaşdırılacaq. İşçi qruplarının rüblük iclasları əlaqələndirici qurumun nümayəndələrinin iştirakı ilə keçiriləcəkdir.

Rüb ərzində görülmüş işlərə dair hesabat işçi qrupunun gözlənilən rüblük iclasına azı 10 gün qalmış əsas icraçı təşkilat tərəfindən əlaqələndirici quruma təqdim edilir.

Əlaqələndirici qurum rüblük monitorinqin nəticələrini və həmin hesabatın hərtərəfli təhlili və qiymətləndirilməsini, habelə hesabatın hərtərəfli təhlilini və qiymətləndirilməsini nəzərə almaqla, iclasın keçirildiyi tarixdən etibarən 10 gün müddətində növbəti dövr üçün tövsiyələrini əsas icraçı təşkilata təqdim edir. İşçi qrupun gündəlik fəaliyyətində monitorinqlərin nəticələrinin və tövsiyələrin nəzərə alınması üçün əlaqələndirici şöbə və əsas icraçı təşkilat yaradılacaqdır (<https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/ru/5de78d195fc467c9993a506003f44cac.pdf>).

2018-ci ilin əvvəlində Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi tədbirləri çərçivəsində bank sektorunun ümumi qiymətləndirilməsini həyata keçirmişdi. Qiymətləndirmə prosesi elektron bank xidmətləri, ödəniş kartları bazarı, tətbiq edilən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşma səviyyəsi, pul köçürmə sistemləri ilə işin təşkili, eləcə də rəqəmsal bank xidmətlərini tənzimləyən qanunvericilik bazasını əhatə edirdi. Qiymətləndirmənin nəticələrinə əsasən bank sistemində rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsini təmin etmək üçün qanunvericilik bazasında həyata keçirilməli olan

əsas islahatlar müəyyən edildi. Bu istiqamətdə 2019-cu ilin üçüncü rübünün sonuna olan məlumata görə, 27 bank və poçt operatoru internet bankçılıq, 23 bank isə mobil bankçılıq xidmətlərini təklif etməyə başladı. 2019-cu il oktyabrın 1-nə ödəniş əməliyyatlarının ümumi həcmnin 64 faizi (40,3 milyard ABŞ dolları) kağız üzərində, 36 faizi isə (22,9 milyard ABŞ dolları) isə elektron daşıyıcılar əsasında həyata keçirilmişdi (şəkil 1)

(<https://azertag.az/store/files/news/MALIYYE%20STRATEJI%20YOL.pdf>).

"UK Finance" məlumatlarına görə, hər 10 Britaniya vətəndaşından biri 2020-ci ilin ilk səkkiz ayında nağd puldan istifadə etməmişdir. Bu isə rəqəmsallaşmanın hazırki səviyyəsini açıq-aydın əks etdirir. 2019-cu ildə nağd puldan istifadə İsveçdə 80%, Azərbaycanda isə 15-25% azalmışdı. Son bir il ərzində isə Rusiya əhalisinin 30 %-i (təxminən 40 milyon) onlayn bankçılığa keçmişdir. Rəqəmsal xidmətlərə dair məlumatları "Visa" şirkətinin apardığı sorğuda da görmək olar. Sorğu 2020-ci ilin sentyabr-oktyabr ayları arasında 36 min avropalı arasında aparılmışdır. Sorğuya görə, Norveçdə 87 %-i, Türkiyədə əhalinin 91 %-i, Danimarkada 89 %-i onlayn bankçılıq xidmətlərinə keçid etmişdi. Bütün bunlar elektron əməliyyatların genişlənməsi nəticəsində mümkün olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə xidmətlərinin ən böyük səhmdarı "Ant Financial" şirkətidir. Heç bir filialı olmayan "Ant Financial" şirkəti təxminən 1 milyard istifadəçisiyə malikdir. Hazırda "Ant Financial" dünya onlayn bankçılığının 20 %-ni təşkil edir və "Citigroup"-u son 10 ildə 200 milyard dollardan çox dəyəri ilə ikinci yerə keçirməklə geridə qoymuşdur (<https://www.ukfinance.org.uk/policy-and-guidance/reports-publications/future-development-open-banking-payments>).

Şəkil 1. Maliyyə xidmətlərinin inkişafı və rəqəmsal transformasiyanın dərinləşdirilməsi (2016-2019-cu illər üzrə)

Mənbə: AR Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası

<https://azertag.az/store/files/news/MALIYYE%20STRATEJI%20YOL.pdf>

Bu xidmətlərin Azərbaycan modelində tətbiqi də olduqca uğurludur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında 26 bank və 48 bank olmayan kredit təşkilatı (2019-cu il üzrə) vardır. Bu müəssisələrdə istifadəçilərin artırılması üçün aparılan rəqabətin dərəcəsi olduqca yüksək olduğundan, elektron xidmət sistemlərinin, xüsusilə elektron bankçılığın təkmilləşdirilməsində aparıcı bankların daha çox müştərisinin olması təsadüfi deyildir. Onlayn bankçılıq modelinin yaradılması maliyyə sektorunda kapitalın yüksək effektivliklə idarə olunması ilə paralel şəkildə davam edir.

Azərbaycan modelində yaradılmış kredit və sığorta təşkilatlarına dəstək mexanizmi elektron hökumətin alt sistemi olan “ASAN Finans” qurumudur. Qurumun əsas məqsədi maliyyə xidmətləri sahəsinə dəstəyin təmin edilməsidir. Burada iş ardıcılığına baxdıqda isə, ilk olaraq vətəndaşlardan məxfi olmayan məlumatları toplanır. Sonra hər hansı bankla müqavilə imzalanır və təsdiqlənir. Və artıq maliyyə xidmətlərinin dəstəklənməsi sahəsində demək olar ki, tam rahatlıq təmin olur. Bu zaman kredit götürmək istəyən və ya kreditləri qaytarmaq istəyən şəxslərin müraciətlərinə olduqca qısa müddətdə cavab verilir. Prosesin sürətlənməsi vətəndaşın bankın fəaliyyətindən razı qalmasına səbəb olur və bankın kredit hesablamasında krediti etibarlı şəxslərə verməsi də təsdiqlənir. Təbii ki, elektron hökumətin imkanları bununla da bitmir. Bu xidmətlər hər keçən gün daha da artır və təkmilləşdirilir.

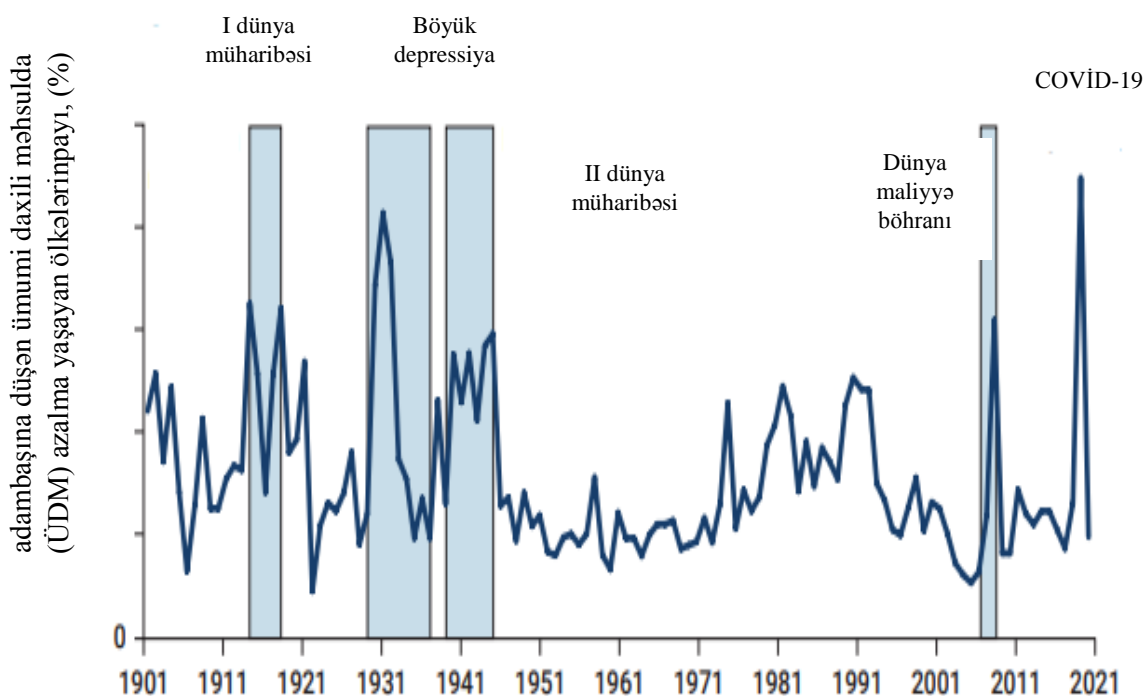
Artıq növbəti dövr üçün, yəni post-pandemiya dövrü üçün isə maliyyə xidmətləri sahəsində qlobal miqyasda elektron ödənişlər sahəsində aparılmalı olan islahatlardan biri də vahid rəqəmsal şəxsiyyət sisteminin yaradılmasıdır. Funksionallıqdan asılı olaraq bu cür sistem maliyyə sektorunun ayrı-ayrı sahələrində xidmət göstərilən müştərilərin məlumatları əsasında yaranır. Mərkəzi Bank tərəfindən blokçeyn texnologiyasına dayanan “Rəqəmsal İdentifikasiya Sistemi”nin yaradılması istiqamətində addımlar atılır. Hazırda tender keçirilib və müvafiq işçi qrupu yaradılmışdır. “Rəqəmsal İdentifikasiya Sistemi”nin yaradılması maliyyə xidmətləri sistemində rəqəmsal inteqrasiyanı sürətləndirəcək və bank hesablarının məsafədən distansion şəkildə açılması üçün yeni texnologiyalar tətbiq edəcəkdir (<https://president.az/az/articles/view/50474>).

II FƏSİL. MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİ SƏNAYESİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Koronavirus infeksiyası şəraitində maliyyə xidmətlərinin mövcud vəziyyəti

Koronavirus pandemiyası olduqca böyük mənfi nəticələrə səbəb olan qlobal pandemiya. Xəstəlik ilk dəfə 2019-cu ilin dekabrında Çinin Uhan şəhərində qeydə alınmışdır. 30 yanvar 2020-ci ildə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı epidemiyanı beynəlxalq narahatlıq doğuran fəvqəladə vəziyyət, 11 Martda isə pandemiya elan etdi.

Şəkil 2. Tarixi perspektivdə koronavirus infeksiyasının iqtisadi təsiri

Mənbə: (https://www.oecd.org/eurasia/Beyond_COVID%2019_Central%20Asia%20_RU.pdf) Holston, Kaminski və Reinhart 2021. 2020-ci il üzrə "Maddison Layihəsi" verilənlər bazası əsasında (Qroninqen İqtisadi İnkişaf və İnkişaf Mərkəzi, İqtisadiyyat və Biznes Departamenti, Qroningen Universiteti, Hollandiya) və Beynəlxalq Valyuta Fondunun World Economic Outlook (WEO) məlumat bazası.

Qeyd: Şəkil 1901-2021-ci illər arasında adambaşına düşən ümumi daxili məhsulda azalma yaşayan ölkələrin faizini göstərir. Məlumat 21 oktyabr 2021-ci il tarixinə aiddir.

Koronavirus pandemiyasının yayılması dünya üçün görünməmiş şok təsiri yaratdı və xəstəliyin özü və onunla mübarizə tədbirləri (sosial uzaqlaşdırma tədbirləri, habelə qismən və ümummilli "lokdaun" kimi) iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsir göstərdi. Bu kimi fəaliyyətlərin inkişaf etdirilməsi üçün stimula olaraq bütün dünya üzrə mərkəzi banklar və hökumətlər əlavə likvidliyin təmin edilməsi və kredit resurslarının axınının saxlanması üçün geniş spektrli tədbirlər həyata keçirdilər. Burada əsas stratejik sual bu əks-tsiklik kreditləşdirmə siyasətinin gələcəkdə bank sistemlərinin sabitliyinə necə təsir göstərə biləcəyi və qlobal maliyyə böhranından sonra bankların kapitallaşmasının onlara öz dayanıqlılığını itirmədən bu şoku nə dərəcədə udmağa imkan verəcəyidir (Abi A., Boneva T., Golina M., Rauh C., 2020: p. 42-45).

Ümumilikdə isə maliyyə xidmətləri sahəsi (bank, sığorta və s.) 27 % azalma ilə ən çox təsirlənən ikinci sektor olmuşdur.

Sığorta firmaları, xüsusən UnitedHealth Group və Berkshire Hathaway kimi iri şirkətlər pandemiya banklardan daha az təsirləndilər. Təbii ki, qısa müddətdə onlar gəlir tərəfində daha aşağı investisiya gəlirləri və böhranın təsirinə məruz qalan şəxslərə və şirkətlərə ödəniləcək mükafat şəklində daha yüksək xərclərlə üzləşdilər. Sığortaçılarla sığortalılar arasında pandemiyanın səbəb olduğu fasilələrin xarakteri və onların sığorta müqavilələrinə təsiri ilə bağlı çoxlu baha başa gələn mübahisələr belə qeydə alındı. Bununla belə, uzunmüddətli perspektivdə pandemiyanın böyük bir risk təşkil etdiyi və indiyədək güman ediləndən daha yüksək ehtimala malik olduğu barədə məlumatlılığın artması ilə sığortaya tələbin artması ehtimalı da vardır.

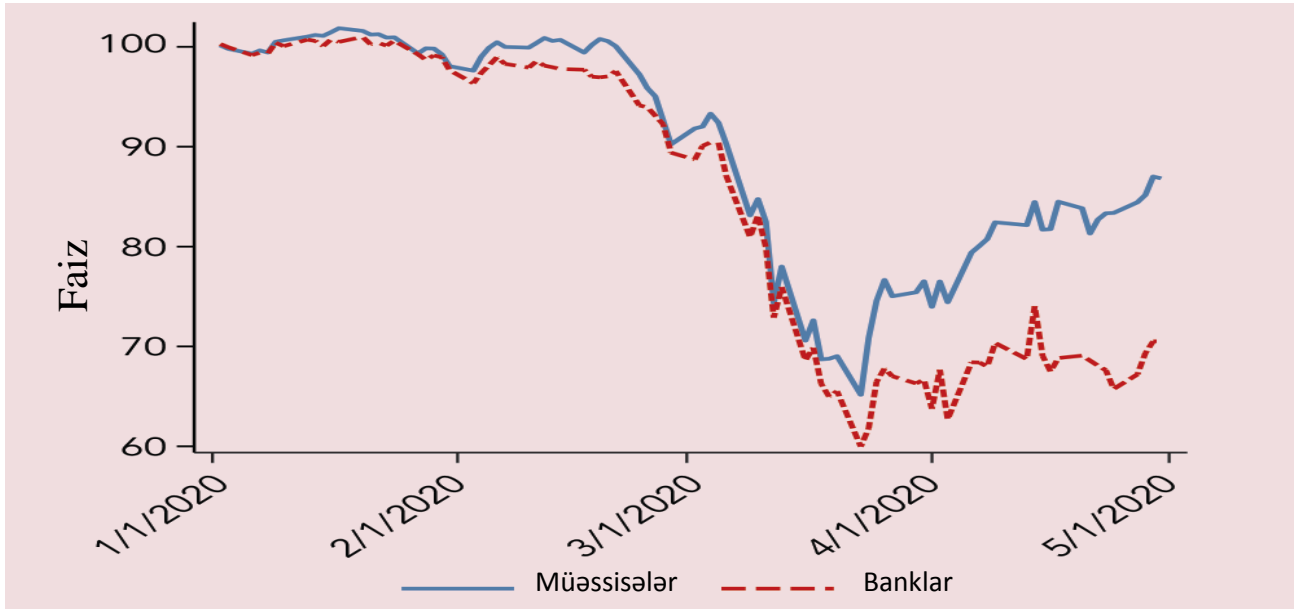
Banklar isə pandemiya 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı ərəfəsində olduğundan daha yaxşı kapitalla daxil oldular. Eyni zamanda, hökumətlər və mərkəzi banklar dərhal maliyyə panikasının nəzarətdən çıxmasının qarşısını alaraq, yaranan tənəzzülün maliyyə böhranına səbəb olmasının qarşısını almaq zərurətini kəskin şəkildə dərk etdilər. Buna baxmayaraq, böyük həcmdə borc problemi ilə üzləşməklə yanaşı, pandemiya bank işinin rəqəmsallaşdırılmasını sürətləndirdi, bu isə sənayenin

topdansatış hissəsinə, o cümlədən daha çox pərakəndə bankçılığa təsir göstərdi. Bu halda investisiya bankları daha çox fərdi fəaliyyətə yönəlmiş banklarla müqayisədə bazar dəyərini çox az itirdi (Carstens A., 2021: p. 17).

Konsaltinq firmaları korporativ restrukturizasiya, rəqəmsallaşdırma, təchizat zəncirləri və digər layihələrlə bağlı xidmətlərə tələbat almağa başladılar. Şübhəsiz ki, pandemiya korporativ həyatın bütün sahələrinə, mühasibat uçotu və hüquqi, İT vasitəsilə tədarük zəncirlərinə qədər problemlər yaratdığından, bütün bu xidmətlər üçün çıxış yolu təklif edə bilən şirkətlər daha çox üstünlük qazandılar.

Koronavirus pandemiyasının şoku banklara korporativ sektora və bank olmayan maliyyə institutlarına nisbətən daha güclü və uzunmüddətli mənfi təsir göstərdi (şəkil 3).

Şəkil 3. Bankların digər maliyyə xidmətləri müəssisələrinin səhmləri ilə müqayisədə orta gəlirliliyi

Mənbə: Demirgüç-Kunt, Pedraza və Ruiz-Orteqin tədqiqatları. 2020. (<https://www.worldbank.org/en/about/people/a/asli-demirguc-kunt>)

Koronavirus infeksiyasının ən əsas təsirlərindən biri bəzi meqatrendlərin miqyası və sürətlənməsi, digərlərinin isə yavaşlamasıdır. Pandemiya baş verənə qədər demək olar ki, hər kəs urbanizasiya və qloballaşma kimi müəyyən ictimai qüvvələrin təhlükə

altına düşməyəcəyini gözləyirdi. Ancaq təəccüblüdür ki, pandemiya bu qlobal meqatrendləri belə yavaşlatdı (şəkil 4) (<https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/financial-services/2021-banking-and-capital-markets-outlook.pdf>).

Pandemiyanın başlamasından sonrakı ilk aylarda maliyyə xidmətləri sektorunun, xüsusən də bankların korporativ sektora və ev təsərrüfatlarına çox ehtiyac duyulan krediti təmin etməklə şoku yatırmaqda mühüm rol oynayacağı gözlənilirdi.

Bu hadisələrin uzunmüddətli təsirini tam başa düşmək hələ tez olsa da, bank və kapital bazarları, sığorta və aktivlərin idarə olunması sektorlarındakı maliyyə institutları “yeni normal”ın təsirinə hazırlaşmalı oldular. İzolyasiya tədbirləri başlayandan etibarən, demək olar ki, bütün maliyyə xidmətləri şirkətlərinin işçiləri evlərindən uzaqdan fəaliyyət göstərdilər. Bu isə bir çox fərdlərin fəaliyyət göstərdikləri ölkədən kənardə işləməsinə səbəb oldu.

Bank işi və kapital bazarları. 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra aparılan yenidən tənzimləmə nəticəsində COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə aparan bankların fəaliyyəti gözləniləndən daha yaxşı səviyyədə oldu. Banklarla müqayisədə, digər müəssisələr böhrana nisbətən daha yüksək risklə daxil oldu. Eyni zamanda iqtisadi şoklara qarşı daha həssas olmalarını da qeyd etmək lazımdır (Хасбулатов Р.И., 2008: с. 43)

Koronavirus infeksiyası dövründə banklar təcili maliyyələşdirmə və ya kredit xətləri vasitəsilə likvidlik ehtiyatı üçün kreditlər verən dövlət tərəfindən nəzarət olunan sxemləri dəstəkləməyə çağırıldı. Korporasiyaların borclarının getdikcə artması ilə kreditlərin qeyri-rasional istifadəsi, kredit itkiləri və hətta bankların öz ödəmə qabiliyyətinin də aid edildiyi bank riskləri artdı. Bank profilləri və biznes strukturları arasında müəyyən fərqliliklər olsa da, bank səhmlərinin qiymətlərindəki böyük ölçülü enişlər investorların bank sektorunun gəlirliliyi və perspektivi ilə bağlı daha da narahat olduğunu göstərdi. Səhmlərin geri alınmasını və dividendlərin ödənilməsini

qadağan edən tənzimləyici qərarlar banklar üçün qəbul edilən investisiya cəlbediciliyini daha da azaltdı. Bu o deməkdir ki, banklar öz kapital ehtiyatlarını sadəcə mənfəət və bölüşdürülməmiş dividendlərlə artırdı.

Sığorta. Sığorta sənayesi, bütövlükdə, mahiyyəti etibarilə, COVID-19 pandemiyası kimi əhəmiyyətli sənaye itkiləri ilə mübarizə aparmaq üçün olduqca yüksək səviyyədə təchiz edilmişdi. Bir çox sığorta şirkətləri 2003-cü ildə baş vermiş SARS epidemiyasının nəticələrindən dərs alaraq müəyyən yenilikləri tətbiq etmiş və biznesin dayandırılması və səyahət sığortası kimi əksər sığorta məhsullarına yoluxucu xəstəliklərin və epidemiyaya/pandemiyanın təsirlərinin qarşısının alınması üçün müddəalar tətbiq etmişdi. Bununla belə, həyat və sağlamlıq sığortası ilə bağlı tələblərin ümumi həcmi bağlı qeyri-müəyyənliklər olduqca yüksək səviyyədə idi. Belə ki, koronavirus pandemiyasının təsiri ölkədən ölkəyə dəyişirdi. Sığorta sənayesi ölüm nisbətlərinə təsiri yaxından izlədi və sığortaçılar maliyyə bazarlarına (məsələn, investisiya istiqrazları) ciddi təsiri labüd hal aldı.

Böyük sığortaçılar fəaliyyətini dayandırmağa və fəvqəladə hallarla bağlı tələblər irəli sürməyə davam etdikcə, bu, potensial olaraq bazarda mövcud kapitalın azalmasına səbəb oldu. Koronavirus pandemiyası nəticəsində baş verən itkilər səbəbilə kapitalın rentabellik səviyyəsinin azalması və müəyyən edilmiş yüksək əmsallarla bağlı tendensiyalar sığortaçıları dərəcələri artırmağa vadar etdi. Hətta bu, bəzi sığortaçıların 2021-ci ildə "bazarın mürəkkəbləşməsi" şəraitində bazarda əlavə kapital toplamasına səbəb ola bilər.

Nəticədə, bir çox müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən sığorta qrupları potensial koronavirus iddialarının onların ödəmə qabiliyyəti tələblərinə tənzimləyici baxımdan necə təsir edə biləcəyini və mövcud şirkətlərarası təkrar sığorta proqramlarının şərtlərini dəyişdirməli olub-olmadığını qiymətləndirməli oldular.

Şəkil 4. Koronavirus infeksiyasının global meqatrendlərə təsiri (■ sürətlənmə, ■ yavaşlama)

Mənbə: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/financial-services/2021-banking-and-capital-markets-outlook.pdf>

Transfer qiymətləri baxımından təkrar sığorta tapşırıqlarının səviyyəsini artırmaq və ya dəyişkənliyi daha yaxşı idarə etmək üçün əlavə müqavilələr bağlamaq istəyən bir çox müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən sığorta qrupları razılaşmaların kommersiyalaşdırılmasına dair müvafiq sənədləri, xüsusən də yeni müqavilələrin nə üçün tətbiq edildiyini və ya şərtlərə dəyişikliklərin edildiyini, razılaşmaların kommersiya baxımından əsaslı olmasını təmin etməlidir. Bundan əlavə, sığorta qrupları proporsional təkrarsığorta üzrə təyinat haqlarının və mənfəətin qiymətinə, habelə qeyri-proporsional təkrarsığorta üzrə komissiya dəyərində daha yüksək səsliya səviyyələrinin təsirini nəzərə almalıdırlar. Xərc bazasına nəzarətin və təzyiğin artdığı mühitdə mənfəətə əsaslanan şərti komissiyalar proporsional təkrarsığorta üçün daha geniş şəkildə tətbiq edilə bilər. Belə ki, gəlir gətirən şirkətlər təkrarsığortalanmış biznesin ümumi gəlirliliyinə əsasən mükafatlandırılır. Bundan əlavə, təkrarsığortaçının nöqtəyi-nəzərindən, bir çox müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən sığorta qrupları bazar şərtlərini əks etdirməsini və zərərlərin təsirini hesablamasını təmin etmək üçün kapitalın müqayisəli qiymətləndirməsi üzrə öz gəlirlərinə yenidən baxmalıdır.

Aktivlərin idarə olunması. Koronavirus pandemiyası maliyyə xidmətləri sənayesində qeyri-müəyyənlik yaratmağa davam etdikcə, ənənəvi və alternativ sektorlardakı aktiv menecerlər bir çox cəbhədə stress altında qalmağa davam edirlər. Bu kimi məsələlər həm fondlar, həm də investisiya səviyyələrində həm tənzimlənən, həm də tənzimlənməyən fondlara təsir göstərir (<https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/financial-services/2021-banking-and-capital-markets-outlook.pdf>).

İnvestorlar likvidliyə, eləcə də komissiya haqlarının axınını dəyişdirən aktivlərin dəyərində diqqət yetirdikləri üçün maliyyə xidmətləri sektor kütləvi aktivlərin təsirinə məruz qaldılar. Bundan əlavə, aktivlərin aşağı qiymətləndirilməsi ənənəvi fondlar

üçün də mühüm gəlir mənbəyinə çevrilmiş mövcud haqların səviyyəsini aşağı sala bilər.

Koronavirus infeksiyası şəraitində bəzi fondlar investorların borcunu ödəməkdə çətinliklə üzləşmişdir. Beləliklə, ilkin reaksiya müvafiq olaraq fond menecerləri və ya bu fondları idarə edən alternativ investisiya fondu menecerləri üçün tənzimləmə qaydalarına uyğunluq və fondlar üçün likvidlik çatışmazlığının qarşısının alınmasına yönəldilmişdir. Maliyyə tənzimləyiciləri COVID-19 epidemiyasından əvvəl artıq fond likvidliyinə diqqət yetirmişdilər və bu yeni riskləri nəzərə alaraq, likvidliyin idarə edilməsi aktivlərin idarə edilməsi sektoru üçün daha da vacib olmuşdur.

Maliyyə xidmətləri sektorunda bir neçə ardıcıl bazar və dolaylı qiymət mövzuları məsələləri yer alır. Təcrübədə maliyyə xidmətləri (bank xidmətləri və kapital bazarları, sığorta və aktivlərin idarə edilməsi) göstərən bütün qurumlar qrupun müxtəlif qurumları, filialları və yurisdiksiyaları arasında mənfəətin/zərərin effektiv bölüşdürülməsinə nəzarət etmək üçün (xüsusilə aktivlərin idarə edilməsi və ya mənfəətin bölüşdürülməsi müqavilələri üçün) mövcud qiymətləri səmərəliliyin yoxlanılması üzrə yanaşmalarla birləşdirməklə mənfəət və ya zərərlərin səmərəli bölüşdürülməsinə nəzarət etməlidir (<https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/financial-services/2021-banking-and-capital-markets-outlook.pdf>).

Alternativ fondların koronavirus pandemiyasının investisiya aktivlərinin keyfiyyətinə təsir göstərməsi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, bu fondların maliyyələşdirilən aktivlərin keyfiyyəti ilə ayrılmaz şəkildə əlaqəli olan əsas maliyyələşdirmə mexanizmləri ətrafında suallar doğurması da ehtimal olunur. Bu zaman əsas diqqət dəyər zənciri, fondun idarə edilməsi, portfelin idarə edilməsi və kapitalın artırılması/bölüşdürülməsi üzrə əsas funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün mövcud modellərə “yeni normal”ın potensial təsirinin qiymətləndirilməsinə yönəldilir. Burada əsas tövsiyə faktiki nəticələri təsdiqləmək üçün mövcud qiymətləri

performansın yoxlanılması yanaşmaları ilə birləşdirərək, mənfəət və ya zərərlərin səmərəli bölüşdürülməsinə fəal şəkildə nəzarət etməkdir.

2.2. Maliyyə xidmətləri sənayesində dəyişikliklərin və risklərin artması

Koronavirus infeksiyası maliyyə xidmətləri sektoru da daxil olmaqla, dünyanın bütün sənayelərinə təsir göstərdi. Bu sektor iqtisadiyyatla daha geniş əlaqəsinin olması səbəbindən koronavirus infeksiyasının böyük təsirinə məruz qaldı. Bank işi, kapital və qiymətli kağızlar bazarı, eləcə də sığorta da daxil olmaqla alt sektorlardakı geniş və diversifikasiya edilmiş müştəri bazasına malik bu sektor fərdlər, icmalar və regionlarla əlaqəli ümumi fəaliyyətlərlə bağlıdır. Koronavirus pandemiyasının yaratdığı böhran maliyyə xidmətləri sektorunu biznesin dayanıqlığına və ağır vəziyyətlərə hazır olmasına proaktiv cavab vermək üçün strategiyalar hazırlamağa sövq etdi.

Koronavirus infeksiyası şəraitində yoluxma hallarının yenidən artması ilə yanaşı, qlobal iqtisadiyyatda digər şoklar da, məsələn, artan ticarət ziddiyyətləri və geosiyasi gərginliklər, ayrı-ayrı ölkələrin və ya sənayelərin borc problemləri baş verdi.

Neftin qiymətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması, fond bazarında yüksək volatillik və koronavirus infeksiyasının yayılmasının davam etməsi ilə əlaqədar olaraq, maliyyə xidmətləri müəssisələrinin, yəni sığorta şirkətlərinin, qeyri-dövlət pensiya fondlarının və broker təşkilatlarının riskləri artdı (Arner D., Auer R., Frost J., 2020: p. 8).

Bu kimi risklər fonunda maliyyə xidmətlərini stimullaşdırmaq üçün görülən tədbirlər yetərli olmadı. Belə ki, dövlət borcunun artması və bir sıra ölkələrin cari yüksək büdcə kəsirləri əlavə stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsinə imkan vermədi.

Artan qeyri-müəyyənlik səviyyəsinin risklərin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına və onların proqnoz səviyyəsinin sonuna qədər baza vəziyyətindən daha yüksək səviyyədə saxlanmasına səbəb olacağı gözlənilirdi.

Qlobal əmtəə bazarlarında əlverişsiz şəraitin hökm sürdüyü əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, risk tənzimləmələri də həm banklar, həm də potensial borcalanlar tərəfindən risk iştahının azalması səbəbindən kredit aktivliyinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasını nəzərdə tuturdu.

Davam edən qlobal çağırışlar və koronavirus pandemiyasının yaratdığı potensial ekzistensial təhlükə, siyasi parçalanma və qütbləşmə, sosial və iqtisadi iğtişələr, avtomatlaşdırma və digər sürətlə inkişaf edən rəqəmsal texnologiyalar, virtual iş mühitlərinə keçid, geosiyasi mənzərədə dəyişikliklər, müştəri üstünlükləri və demoqrafik dəyişikliklər, zəif tədarükət zəncirləri, qeyri-sabit işsizlik səviyyəsi və rekord aşağı faiz dərəcələri və bir sıra digər diqqətəlayiq risk amillərinin hər biri əhəmiyyətli dərəcədə qeyri-müəyyənlik yaratdı və bu, üfüqdə hansı risklərin ola biləcəyini təxmin etməyi olduqca çətinləşdirdi. Gözlənilməz hadisələr rekord sürətlə baş verdi və dünyanın hansı nöqtəsində yerləşməsindən asılı olmayaraq, bütün növ müəssisələr üçün ən növbəti addımları müəyyən etmək üçün böyük çətinliklərə səbəb oldu (Aldasoro I., Frost J., Gambacorta L., Whyte D., 2021: p. 37).

Maliyyə xidmətləri sektoru pandemiya nəticəsində artan risk dövrü ilə üzləşdi. Covid-19 qlobal iqtisadiyyata indiyə qədər ən böyük zərbələrdən birinə səbəb oldu və görünməmiş dövlət borcunun rekord səviyyələrini tətiklədi.

Covid-19 pandemiyasının yaratdığı iqtisadi böhran görünməmiş maliyyə riskləri yaratdı, hökumətləri, tənzimləyiciləri və maliyyə institutlarını qısamüddətli perspektivdə sabitləşdirmə siyasəti, uzunmüddətli perspektivdə isə struktur tədbirləri həyata keçirməyə vadar etdi.

Bu yolda uğurla irəliləmək üçün dörd strateji sahədə vaxtında tədbirlər görmək lazımdır (<https://www.ecb.europa.eu/home/html/index.en.html>):

1. Borcların idarə edilməsi və yumşaldılması;
2. Müflisləşmə hallarının aradan qaldırılmasına nəzarət;
3. Maliyyəyə davamlı çıxışın təmin edilməsi;
4. Artan suveren borcun rəasional idarə edilməsi.

Maliyyə xidmətlərinin üzləşdiyi və üzləşə biləcəyi ilk əsas 5 riskə (şək. 5) aid edilir:

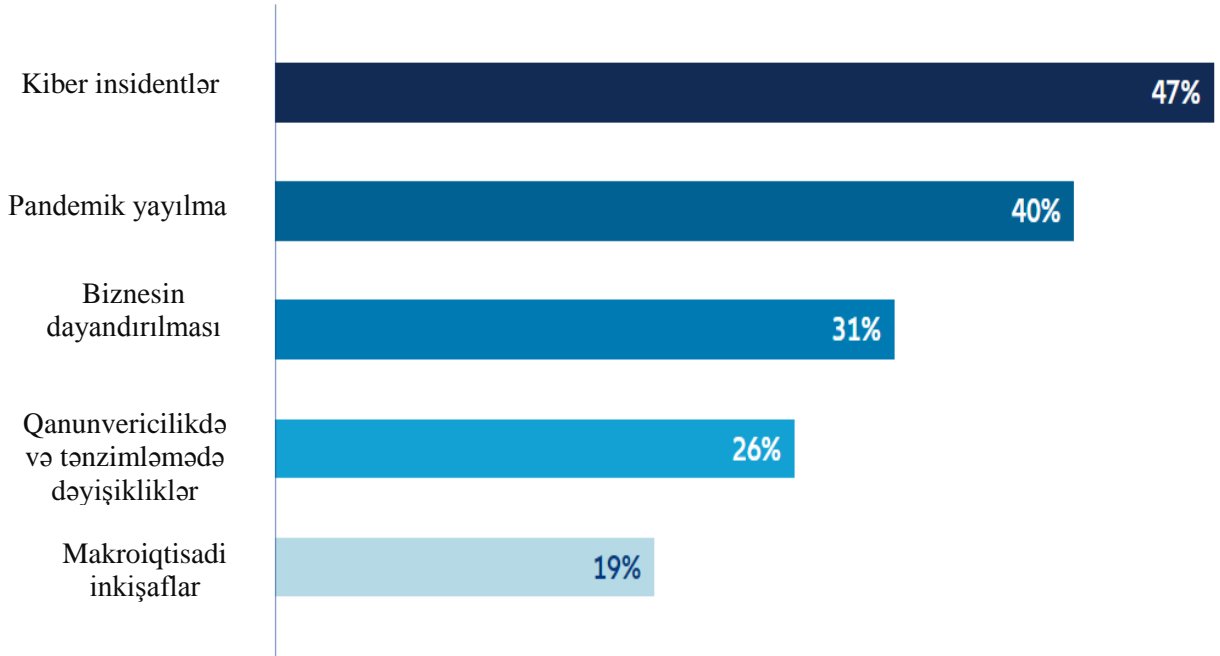
- Kiber insidentlər. Son illərdə, xüsusilə də pandemiya dövründə kiber insidentlər olduqca artmışdır. Bu kimi hücumlar maliyyə xidmətləri müəssisələrinin internet infrastrukturuna ziyan vura, potensial olaraq domenləri və veb-əsaslı xidmətləri saatlarla oflayn göndərə və istifadəçilərinin funksionallığını poza bilər. Kiber insidentləritirilmiş vaxt və məhsuldarlıqla, hücumlarla mübarizə üçün lazım olan xərclərlə və ya sadəcə olaraq gizli məlumatların sızmasından sonra müştərilərin etibarının itirilməsi və ya tələblərə uyğun olaraq xidmətlərin göstərilməməsi ilə ölçülməsi kimi ciddi nəticələrə səbəb ola bilər.

- Pandemik yayılma. Hazırki dövrün əsas məsələi olan pandemik yayılma təkcə maliyyə xidməti sektoruna deyil, demək olar ki, bütün sahələrdə öz təsirini göstərmişdir.

- Biznesin dayandırılması. “Vaxt puldur” və bu fikir maliyyə sektoru üçün daha uyğundur. Biznesin dayandırılması məhsuldarlığın və mənfəətin azalmasına və vəziyyətdən asılı olaraq xidmətlərə ziyan vurması ilə nəticələnir. Bu kimi fasilə əvvəllər qeyd edildiyi kimi kiber insidentlər nəticəsində də baş verə bilər və ya sadəcə olaraq ekstremal hallarda yarana bilər. Biznesin dayandırılması sığortasının alınması bəzi şirkətlərin belə bir riski azaltmaq üçün istifadə etdiyi seçimlərdən biridir.

- Qanunvericilikdə və tənzimləmədə dəyişikliklər. Qanunvericilikdə və tənzimləmələrdə aparılan qanun və qayda dəyişiklikləri hər zaman yaxşı nəticə verməyə bilər. Bu mənada hər zaman risk amili mövcuddur.
- Makroiqtisadi inkişaf. Makroiqtisadi inkişaf fonunda qeyd olunan risklərə işsizliyin artması, istehsalatda fasilələrin yaranması və ya ümumiyyətlə, dayandırılması və inflyasiyanın baş verməsi halları aid edilir.

Şəkil 5. Maliyyə xidmətlərinin üzləşə biləcəyi ilk əsas 5 risk

Mənbə: Allianz Global Corporate & Specialty SE, (<https://app.23degrees.io/embed/npHpearddZLBjU4j-bar-horizontal-top-5-risks-in-financial>)

Qeyd: Faiz dərəcələri Allianz Global şirkətinin 900-dən çox respondent arasında keçirdiyi sorğuya əsasən müəyyən edilmişdir.

Maliyyə institutları hökumətin və mərkəzi bankın pandemiyanın aşağı faiz dərəcələri, artan dövlət borcları və biznesə dəstək, qrant və kreditlərin azaldılması kimi potensial nəticələrinə reaksiyalarından çevik şəkildə xəbərdar oldular. Maliyyə xidmətləri bazarlarındakı böyük dəyişikliklər (məsələn, səhmlər, istiqrazlar və ya kreditlər üzrə) investorlar və səhmdarlar tərəfindən potensial məhkəmə çəkişmələrinə

səbəb ola bilər, eyni zamanda müflisləşmənin artması bəzi qurumların öz balans hesabatlarında əlavə gərginliklər yarada bilər. Bunun üçün görülən tədbirlərin çevik şəkildə həyata keçirilməsi mütləqdir (<https://app.23degrees.io/embed/npHpearddZLBjU4j-bar-horizontal-top-5-risks-in-financial>).

Koronavirus infeksiyası ilə əlaqəli riskləri qabaqcadan görmək, açıqlamamaq və ya bu infeksiya ilə bağlı risklərə nəzarət etməmək və ya onlara qarşı hazırlıqlı olmamaq halları müşahidə olunduqda, maliyyə xidmətləri sənayesində fəaliyyət göstərən şəxslərə qarşı iddiaların qaldırılması riskini də yaratdı.

Koronavirus pandemiyası mühiti həm də böhrandan faydalanmaq istəyən cinayətkarlar üçün münbit zəmin yaratdı, çünki pandemiya evdə iş, e-ticarət və rəqəmsallaşmanın sürətlə artmasına səbəb oldu. Kibertəhlükəsizliyə sərf edilən yüksək xərclərə baxmayaraq, maliyyə xidmətləri müəssisələri onlar üçün cəlbedici hədəf hesab edilir və korporativ elektron poçt komprometasiyaları, yardımçı proqram kampaniyaları, cinayətkarların şəbəkə serverləri vasitəsilə bankomatlara nəzarəti ələ keçirdikləri bankomat vəsaitləri və ya təchizat zəncirinə hücumlar da daxil olmaqla geniş spektrli kibertəhlükələrlə üzləşmək təhlükəsi hökm sürürdü.

Əksər maliyyə xidmətləri müəssisələri yuxarıda qeyd olunan bütün bu kimi təhlükələrin qarşısını almaq üçün hazırda bulud əsaslı proqram təminatından istifadə edirlər.

Süni intellekt, biometrika və virtual valyutalar kimi yeni texnologiyaların tətbiqi gələcəkdə yeni-yeni risklər və öhdəliklər gətirə bilər. Süni intellektə gəldikdə, artıq ABŞ-da kredit skoring alqoritmlərində şüursuz düşüncədən istifadə ilə bağlı tənzipləyici araşdırmalar aparılmışdır. Biometrik məlumatların toplanması və istifadəsi ilə bağlı bir sıra məhkəmə çəkişmələri də olmuşdur.

Qeyd olunan risklərlə yanaşı, faktiki inkişaf müddətlərinin artırılması, qanunvericilik dəyişikliklərinin qəbulu, habelə ilkin şərtlərin digər zəruri çoxtərəfli

tədbirlərin həyata keçirilməsi baxımından qarşılıqlı təsir riski də qeydə alınır. Bu isə onların effektivliyini və həyata keçirilməsini azalda bilər(ОКОРОКОВА О.А., 2019: с. 39-40).

Bu gün risklərin idarə edilməsi yol ayrıcındadır. Maliyyə institutları öz işlərini həmişəki kimi davam etdirəcəkləri və ya risklərin idarə edilməsinə yanaşmalarını əsaslı şəkildə yenidən nəzərdən keçirəcəkləri barədə yeni qərarlar verməlidirlər.

Eyni zamanda bu kimi risklərin qarşısının alınması və onların idarə edilməsinin effektivliyini artırmaq üçün risklərin idarə edilməsi üsullarını yenidən düşünmək və dəyişmək lazımdır:

- finteks və digər qeyri-ənənəvi rəqiblər kimi strateji risklərə diqqətin artırılması və bu risklərin müəyyən edilməsinin və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi.

- risklərin idarə edilməsi üçün öhdəliklərin artırılması və ikilidövrə faktorunun yenidən nəzərdən keçirilməsi.

- risklərin idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün ən son texnologiyalardan istifadə edilməsi.

- müştərilərin etibarını qazanmaq və aydın strateji üstünlük əldə etmək üçün proqramın hazırlanması.

- daha çevik infrastrukturun yaradılması üçün risklərin idarə edilməsi imkanlarının genişləndirilməsi.

- idarəetmə strukturlarını və qərar qəbuletmə proseslərini təkmilləşdirməklə kapital və likvidliyin strateji şəkildə idarə edilməsi (Arner D., Auer R., Frost J., 2020: p. 9).

2.3. Maliyyə xidmətləri sənayesində yaranan mövcud vəziyyət istiqlamətində mərkəzi bankların gördüyü tədbirlər

Mərkəzi banklar maliyyə şərtlərinin yüngülləşdirilməsi, resursların real iqtisadiyyata axınının təmin edilməsi və milli və beynəlxalq maliyyə bazarlarında likvidliyin artırılması istiqamətində addımlar atmaqla tələbin dəstəklənməsinə və etimadın qorunmasına kömək etdilər.

Koronavirus infeksiyası 2019-cu ilin dekabrında Çinin Uhan şəhərində yayılmağa başladı və geniş vüsət aldı. Dünyada koronavirus infeksiyasına indiyədək yoluxanların sayı 512 milyonu keçmiş, 6 milyondan çox adam isə virus səbəbi ilə ölmüşdür (29.04.2022 tarixinə əsasən).

Covid-19 pandemiyasının ortasında dünya mərkəzi banklarının qeyri-ənənəvi tənzimləmə tədbirlərindən istifadə etməklə həyata keçirdiyi siyasət ümumilikdə maliyyə xidmətləri bazarlarında vəziyyətin sabitləşməsinə öz töhfəsini vermiş və iqtisadi aktivliyin azalması ilə mübarizəyə mühüm köməklik göstərmişdir. Lakin söhbət mərkəzi bankların fəaliyyətinin strateji məqsədlərindən getdikdə, onlara nail olmaq imkanları bir çox qeyri-monetar amillərlə məhdudlaşdırıldı. Bu isə monetar alətlərin təsirini xeyli zəiflətdi.

Mərkəzi banklar koronavirus infeksiyasının yayılmasının iqtisadi nəticələri ilə mübarizədə ön sıralarda oldu. Bununla belə, pandemiya maliyyə sektorları da daxil olmaqla, bir çox sektorlarda nə qədər uzun sürərsə, monetar orqanların onun nəticələrini aradan qaldırma imkanı bir o qədər azalır.

Son zamanlarda demək olar ki, bütün mərkəzi banklar artıq sadəcə koronavirus pandemiyasının yayılmasının iqtisadi nəticələrini sabitləşdirməyə yönəlmiş tədbirlər paketi elan etmişdir. Lakin bu zaman da bir çox məhdudiyyətlər ortaya çıxır. Belə ki, Mərkəzi bankların bir çox işçilərinin də yoluxmuş olması nəticəsində distansion fəaliyyətə başladılar və bir çox ictimai tədbirləri məhdudlaşdırmağa məcbur oldular.

Maliyyə xidmətləri sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətləri və maliyyə vasitəçilərini milli və xarici valyutalarda böyük həcmdə resurslarla təmin edən bir çox müasir mərkəzi banklar olduqca ağır yüklənməyə məruz qaldı. ABŞ Federal Rezerv Sistemi, Avropa Mərkəzi Bankı, İngiltərə Bankı, İsveçrə Milli Bankı və Yaponiya Bankı kimi bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin aparıcı mərkəzi bankları maliyyə xidmətləri bazarındakı sıxlığı yumşaltmaq üçün yeni nəzəriyyələrin tərtib edilməsinə başladılar. Belə ekspansion siyasət pul siyasətinin adi ənənəvi fəaliyyət çərçivəsindən getdikcə daha çox uzaqlaşmasına və mərkəzi bankların öz maliyyə müstəqilliyini sürətlə itirməsinə səbəb oldu.

Covid-19 pandemiyasının yaratdığı yeni maliyyə böhranı şəraitində maliyyə xidmətləri sahəsində pul kapitalının aktiv milliləşdirilməsi və təmərküzləşməsi dövrü başladı.

Bununla bağlı olaraq, mərkəzi banklar tərəfindən koronavirus pandemiyasının maliyyə xidmətləri də daxil olmaqla bütün sahələrə mənfi təsirinin azaldılması üzrə tədbirlər kompleksi həyata keçirilməyə başladı. Bu istiqamətdə maliyyə sektorunun dəstəklənməsi üzrə tədbirlər paketi hazırlanmış və koronavirus pandemiyası şəraitində kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin müvəqqəti tənzimlənməsi üzrə konkret qaydalar qəbul edildi.

Mərkəzi banklar öz işlərinin davamlılığı və fəlakətin bərpası planlarını mütəmadi olaraq yeniləməli və sınaqdan keçirməlidirlər. Əksər mərkəzi banklarda təfərrüatlı proseslərlə əhatə olunmuş Biznesin Davamlılığı Planı, digərlərində isə mərkəzi bankın işinin pozulmasının maliyyə sektoruna təsirini azaltmaq üçün İT və ödəniş sistemləri yer alır.

Kredit öhdəlikləri üzrə gecikmələr səbəbindən borcalan müəssisələrin kredit tarixçələrinin pisləşməməsi məqsədilə pandemiya zərər çəkmiş maliyyə xidməti müəssisələrinə bu yönümdə bir sıra tövsiyələr verilmişdir. Eyni zamanda, kredit və

sığorta təşkilatlarının kapital mövqeyini daha da gücləndirmək və onların kapitalla sərbəst çıxışını təmin etmək məqsədilə dividendlərin ödənilməsinə qoyulan məhdudiyyətlər hələ də müddətsiz olaraq qüvvədə qalmışdır.

Rusiya Mərkəzi Bankı koronavirus pandemiyası ilə bağlı olaraq Covid-19 pandemiyasının yayılması kontekstində ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün tədbirlər siyahısını hazırlamışdır. Bu qərarlar arasında həm koronavirus infeksiyasından daha çox zərər çəkmiş fəaliyyət sahələrində fəaliyyət göstərən təşkilatlara maliyyə dəstəyinin göstərilməsi, həm də vergi, sığorta haqlarının və avans ödənişlərinin ödənilməsi ilə bağlı bir sıra prioritet tədbirlərin görülməsi yer alır. Rusiya Bankı iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsini dəstəkləmək və vətəndaşların maraqlarını qorumaq üçün əlavə tədbirlər proqramını təsdiqlədi: ipoteka kreditləşməsinin dəstəklənməsi, kredit təşkilatlarına likvidliyin təmin edilməsi, sığorta xidmətlərinin mövcudluğunun qorunması və s (Amah A., Christine M., Avdiu B., Cirera X., Cruz M., Davies E., Grover A., Iacovone L., 2020: p. 27-29).

Avropa Mərkəzi Bankı Covid-19 pandemiyasının nəticələrini aradan qaldırmaq üçün təcili aktiv alışı proqramının başladığını elan etmişdir. Bu siyasət Avropa mərkəzi bankları sistemində həddindən artıq likvidliyin yeridilməsində əsas faktor halına gəlmişdir. Eyni zamanda, Avropa Mərkəzi Bankı hədəf proqramı çərçivəsində özəl banklara uzunmüddətli likvidliyin təmin edilməsi imkanlarını da genişləndirmişdir. Bu proqram çərçivəsində 2022-ci ilin iyun ayına qədər banklar 0,75 % mənfi faiz dərəcəsi ilə kredit portfelinin 50 %-i qədər likvidlik əldə edə bilərlər (əvvəllər aşağı faiz həddi 0,5 % idi). Avropa Mərkəzi Bankı maliyyə xidmətləri sahəsində anti-böhran tədbirləri üçün hazırda təxminən 410 milyard avro təşkil edən Maliyyə Sabitliyi Fondunun vəsaitlərindən istifadə edirlər.

İngiltərə Mərkəzi Bankı koronavirus pandemiyası dövründə maliyyə xidmətləri sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün Biznesin Maliyyələşdirilməsi Mexanizmini təsis etdi. Eyni zamanda kommertiya banklarının kapitalında kontr-

tsiklik kapital buferini 0%-ə endirdi və Korporativ Maliyyə Mexanizminin yaradılmasını elan etdi (Alfonso V., Boar C., Frost J., Gambacorta L., Liu J., 2021: p. 5).

ABŞ Federal Rezerv Bankı tərəfindən hazırlanmış anti-böhran tədbirləri paketi təxminən 6,2 trilyon dollar həcmində qiymətləndirilir. Bu məbləğin təxminən 4 trilyon dollarının və ya ÜDM-in 21,8 %-nin maliyyə xidmətləri sektorunun dəstəklənməsinə yönəldilməsi planlaşdırılır. ABŞ Konqresinin liderləri koronavirus pandemiyası kontekstində iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün ümumi məbləği təxminən 900 milyard dollar olan tədbirlər paketi barədə razılığa gəlmişdir. Müqavilə, xüsusən, amerikalılara birbaşa ödənişlər, işsizlik müavinətləri üçün müavinətlər, həmçinin məktəblərə, kiçik bizneslərə yardım və peyvəndlərin tətbiqi xərclərini nəzərdə tutur (Barinova V.A., Zemtsov S.P., Tsareva Y.V., 2020: s. 279–290).

2020-ci ilin yanvarından 2021-ci ilin iyulunadək Yaponiyada koronavirus pandemiyasının iqtisadi şoklarının aradan qaldırılması üçün dövlət iqtisadi siyasəti tədbirlərinin parametrləri və qiymətləndirilməsi həyata keçirilirdi. Eyni zamanda, pul siyasətinin əsas parametrləri dəyişməz qaldı. Kommersiya banklarının Mərkəzi Bankdakı depozitləri üzrə faiz dərəcəsi -0,1 % səviyyəsində saxlanılıb. Yaponiyanın 10 illik dövlət istiqrazları üzrə hədəf gəlirlilik 0 % təşkil edirdi. 2020-ci ildə digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Covid-19-la mübarizədə onun səhiyyə sistemindən səmərəli istifadə etmənin və pandemiyanın ilkin mərhələsində iqtisadi itkiləri azaltmağın mümkün olduğu təsdiqləndi. Yaponiya Bankının əlavə büdcələri və pul siyasəti çərçivəsində vaxtında fiskal siyasət tədbirləri, ümumilikdə, 2021-ci ilin ikinci rübündə Yaponiya iqtisadiyyatının müsbət artım templəri ilə inkişaf trayektoriyasına qayıtmasına səbəb oldu (<https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2020e.htm>).

Bununla belə, Yaponiya iqtisadiyyatının bərpası əhalinin aşağı peyvənd nisbətləri və iqtisadiyyatın özəl sektorunun fəaliyyətini ləngidən pandemiya ilə bağlı məhdudiyətlər səbəbindən zəif olaraq qalır. O cümlədən, Mərkəzi Bankın monetar tədbirləri tərəddüd etmədən əlavə monetar yumşaldıcı tədbirlər görməklə koronavirus

epidemiyasının təsirini yaxından izləyir. Yaponiya Bankı virusun yayılmasından əziyyət çəkən firmalara kredit verilməsini təşviq etmək üçün maliyyə institutlarına bir illik sıfır faizli kreditlər vermək üçün yeni kredit proqramı yaratmağa qərar vermişdir. Mərkəzi bank kommersiya kağızı və korporativ istiqrazların əlavə alışı üçün də 2 trilyon yen vəsait ayırmışdır.

III FƏSİL. POST-PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİ SƏNAYESİNİN İNKİŞAFININ ƏSAS TRENDLƏRİ

3.1. Post-pandemiya şəraitində maliyyə xidmətləri sənayesinin təkmilləşdirilməsinin əsas trendlərinin təhlili

Maliyyə xidmətləri təşkilatları həmişə yeni texnologiyalar axtarışında olmuşdur, lakin 2020-ci ildə dəyişən qlobal mənzərə rəqəmsal transformasiyaya bağlılığın əhəmiyyətini sürətlə artırdı. Maliyyə xidmətləri sektorunda fəaliyyət göstərənlər yeni işçi və müştəri tələblərinə cavab vermək üçün əməliyyatları kəskin şəkildə dəyişməli oldular.

Artıq demək olar ki uzun müddətdir ki, banklar və digər maliyyə institutları təşkilatları digər sənayelərlə müqayisədə universal loyallığın təmin edilməsi üçün mübarizə aparırlar. Bununla belə, post-pandemiya dövründə maliyyə xidmətləri müəssisələrinin fərdiləşdirilmiş müştəri təcrübələri vasitəsilə müştəri artımı və artan müştəri səviyyəsinin qorunması strategiyalarını necə qurmalarında böyük dəyişikliklər baş verir və bu dəyişikliklərin davamlı olması gözlənilir (Carletti E., Claessens A., Fatas A., Vives X., 2020: p. 13).

Artıq pandemiyanın təsirləri demək olar ki, azalmışdır. Bununla birlikdə, maliyyə xidmətlərinin gələcəyi ilə bağlı bir çox suallar da yarandı. Bu suallara cavab vermək üçün post-pandemiya dövründə maliyyə xidmətləri sənayesində müşahidə edilən əsas trendlər müəyyən edilmişdir:

Hiper-fərdiləşdirmə. Hazırki dövrdə maliyyə xidmətləri müəssisələri Z nəslini əsas müştərilərinə çevirməyə çalışırlar. Bu zaman hər bir xidmət istifadəçisinə hər hansı segment üzrə deyil, fərdlər şəklində yanaşılır. Bu o deməkdir ki, artıq bir çox müəssisələr fərdiləşdirmə formasını tətbiq etməyə başlamaqla bu sahədə daha çox uğur qazana bilərlər.

Bu fərdiləşdirmə müştəriyə öz şərtlərinə, ehtiyaclarına və üstünlüklərinə əsaslanaraq xidmət dəstini dizayn etməyə və geniş çeşidli üstünlüklər arasından istədiyi spesifik üstünlükləri seçməyə imkan verən formada ola bilər. Bu, universal yanaşma hesab olunur.

Rəqəmsal transformasiya. Maliyyə xidmətləri sənayesi əməliyyat səmərəliliyini artırmaq, bazara çıxarma müddətini sürətləndirmək və üstün müştəri təcrübəsini təqdim etmək üçün rəqəmsallaşmaya və yeni və inkişaf etməkdə olan texnologiyaların qəbuluna davamlı və intensiv diqqət yetirmişdir. Bazarda yeni oyunçuların rəqabəti ilə yanaşı, banklar rəqəmsal əməliyyatlardan istifadə edən mövcud və potensial müştərilərin təzyiqi ilə də üzləşirlər. Bu, təkcə pandemiya ilə bağlı tendensiya deyildir. 2015-2020-ci illər arasında filialların istifadəsi orta hesabla 35 % azalmışdır. Hazırda müştərilər 2024-cü ilə qədər bank əməliyyatlarının 61 %-nin rəqəmsallaşdırılmasını gözləyirlər (<https://kognitiv.com/blog/the-top-6-financial-services-industry-trends/>).

Mobil və onlayn bankçılıq müştərilər arasında daha da populyarlaşdıqca, rəqəmsal özünəxidmət kanallarına investisiya qoymaq üçün xərclər azaldılmışdır. Smartfonların imkanlarını birləşdirən rəqəmsal portativ qurğular müştərilərə ünvanlı xidmətlər təklif etməyə imkan verir.

Hazırda maliyyə xidmətləri sənayesinin əsas səyləri əmanət hesabları, kreditlər, sığorta, ödənişlər, pul köçürmələri və s. kimi daha geniş spektrli xidmətlərin müştərilərə təqdim edilməsinə yönəldilmişdir. Müştərilər arasında bank olmayan fiziki şəxslər və mikro, kiçik və orta müəssisələr də yer alır. Xidmətlərin əhatə dairəsi həm də müntəzəm olaraq və münasib qiymətlərlə təmin edilməsi deməkdir.

Rəqəmsal innovasiyalar isə hazırki dövrdə, yəni post-pandemiya dövründə bu fəaliyyətlərinin əsas elementlərindən birinə çevrilmişdir. Mobil proqramlar ənənəvi bank maliyyələşdirmə sistemindən kənar qalan aztəminatlı insanlar və ucqar

rayonların sakinləri üçün də geniş çeşiddə xidmətlərə çıxışı sadələşdirir. Bu isə təbii ki, əsas üstünlüklərdən biridir (Frost J., Gambacorta L., Shin H., 2021: p. 23).

Pandemiya nəticəsində maliyyə xidmətləri sektorundakı istehlakçılar maliyyə xidməti təminatçıları ilə getdikcə rəqəmsal şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmalı və onlarla üzbəüz qarşılıqlı əlaqəyə (və ya çox məhdud üz-üzə qarşılıqlı əlaqəyə) öyrəşməli oldular. Yoluxma təhlükəsi və dünyada görülən məhdudlaşdırıcı tədbirlərin səbəb olduğu dəyişən istehlakçı vərdişləri ilə maliyyə xidmətləri sektorunda rəqəmsallaşma prosesinin əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənməsi qaçılmaz hal aldı.

Maliyyə xidmətləri sənayesi hər zaman şəbəkə strukturuna malik olsa da, son 2-3 ildə daha yeni hal almışdır: mobil telefonlar dünyada milyonlarla insana ilk dəfə olaraq həyatını dəyişən maliyyə xidmətlərindən istifadə etmək imkanı verir. Bu zaman tətbiq olunan maliyyə texnologiyalarına onlayn bank platformaları, mobil ödəniş proqramları və digər ixtisaslaşmış proqramlar, hətta kriptovalyutalar da daxildir.

Hətta hal-hazırda rəqəmsal kanalların maliyyə xidmətlərinin spektrinin genişləndirilməsində böyük rolunun olması düşünülür. Belə ki, dünyada təxminən 1,7 milyard insanın bank hesabı yoxdur, ancaq onların 2/3-dən çoxunun mobil telefonu vardır. Bu nə deməkdir? Yəni artıq insanlar heç yerə getmədən öz portativ cihazları vasitəsilə hər şeyi olduqları yerdə həll edə bilərlər (Sezgin O., 2020: s. 83-84).

Koronavirus pandemiyası rəqəmsal infrastrukturun əsas rolunu və qlobal texnoloji gələcəyə sərmayə qoymağa davam etmək ehtiyacını vurğuladı. Rəqəmsal kanallar hazırda rəsmi maliyyə sisteminə daxil olmaq üçün əsas vasitə hesab edilir və pandemiya zamanı bütün dünyada həssas insanlar üçün iqtisadi həyat xəttinə çevrildi. Bununla belə, rəqəmsal maliyyə xidmətləri nəinki əlçatan və sərfəli olmalıdır, həm də insanların ehtiyaclarını həqiqətən də ödəməlidir.

Bu mənada maliyyə xidmətləri sahəsindəki innovatorlar təcrübə toplayır, maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması üçün biznes modelləri hazırlayır və yeni biznesin dinamikası haqqında biliklər əldə edirlər. Rəqəmsal texnologiya və maliyyə xidmətləri sektorları yeni ümumi məkanı təkmilləşdirir. Bu isə müxtəlif tənzimləyicilərin məsuliyyət sahələrinin yaxınlaşmasına səbəb olur.

Müvafiq olaraq, maliyyə xidmətləri sektorunda texnologiyadan istifadəyə diqqət artırılır və bütün qurumlar (o cümlədən, iri banklar kimi tanınmış maliyyə institutları) uyğunlaşmaya ehtiyac duyurlar. Bu, istər-istəməz öz biznes modellərini həyata keçirmək üçün kifayət qədər kapital toplaya bilən (və ya artıq toplamış) dinamik və həssas finteks şirkətləri üçün böyük imkanlar yaradır (<https://www.cnbc.com/2021/01/15/jamie-dimon-says-jpmorgan-chase-should-absolutely-be-scared-s-less-about-fintech-threat.html>).

Post-pandemiya dövründə koronavirus infeksiyasının nəticələrinin aradan qaldırılması istiqamətində aşağıdakı trendləri də mütləq şəkildə qeyd etmək lazımdır:

- Xidmət seçiminin artırılması. Hazırki dövrdə bank müştərilərinin hər zamankindən daha çox seçimləri vardır. Son bir neçə il ərzində sənaye yeni bank seçimləri ilə dolmuşdur. "Challenger" bankları və "Chime və Discover Bank" kimi neo-banklar innovativ texnologiyaları və onlayn xidmətləri ilə populyarlıq qazanmışdır. Digər sənayelərdə qurulmuş oyunçulardan ibarət yeni bank seçimləri də vardır. Maliyyə və bankçılığın bir xidmət kimi ortaya çıxması ilə texnoloji nəhənglər və pərakəndə satıcılar bu yeniliklərə qoşulur və bank mənzərəsini yenidən müəyyənləşdirirlər. Belə ki, təkcə 2021-ci il ərzində nəzərəçarpancaq bank aktivlikləri qeydə alınmışdır. "SoFi" "Golden Pacific Bancorp"-u aldı, Amazon "Affirm" ilə əməkdaşlıq etdi və Walgreens öz üzv kredit kartı xidmətlərini işə saldı. Aydındır ki, inkişaf etməkdə olan bazar yeni ideyalarla doludur və bankın rəqabətə davamlı olması üçün innovasiyalara ehtiyac vardır.

- Hibrid iş qüvvəsi. Xidmət ediləcək digər vacib auditoriya işçilərdir. Maliyyə xidmətləri müəssisələrinin təxminən 70 %-i hibrid əməliyyata keçməyi planlaşdırır. Bu zaman ekosistem texnologiyalarından başlamaq daha asandır. Bu infrastrukturun hissələrini əlaqələndirməklə və bütün sistemdə naviqasiyanı sadələşdirməklə, maliyyə institutları işçilərin hər yerdən problemsiz qarşılıqlı əlaqədə olmasını təmin edə bilər. Son iki il ərzində komandalar işçilərin əlaqə saxlaması üçün Microsoft Teams, Zoom və Google-a etibar etməyə başladılar. İstənilən yerdə işləməyə hazırlaşan istənilən komanda cari daxili iş axınlarına baxmaqla və təhlükəsiz, avtomatlaşdırılmış və əlaqəli rəqəmsal alətlərlə əvəz edilə bilən əl əməliyyatlarını müəyyən etməklə başlaya bilər. Bu, işçiləri uğura hazırlamaq və kritik biznes proseslərində daxili səmərəliliyi artırmaq üçün ən asan yoldur.

- Kibertəhlükəsizliyə və fırıldaqçılıqla mübarizəyə sərmayənin qoyulması. Daxili və xarici qarşılıqlı əlaqələrin sürətli rəqəmsallaşdırılması təşkilatı bir sıra yeni təhlükəsizlik zəifliklərinə səbəb olur. Buna görə də yeni sistemlər üçün riskləri təkmilləşdirən, qoruyan və azaldan üsulları müəyyən etmək və bu istiqamətdə yeniliklər etmək vaxtıdır. Bu zaman bəzi məqamlara diqqət etmək lazımdır. Birincisi, təhlükəsizliyi təkmilləşdirmək üçün müxtəlif autentifikasiya və identifikasiya həllərini (çox faktorlu autentifikasiya, biliyə əsaslanan autentifikasiya və elektron yoxlama kimi) sisteminə daxil etmək, bu sistemi məxfi sənədlərə və müştəri məlumatlarına girişə ciddi nəzarət edən təhlükəsiz mərkəzi inzibatçı ilə idarə etmək, nəhayət, real vaxt rejimində fəaliyyəti izləmək, potensial təhlükələri aşkar etmək və insidentlərə tez cavab vermək üçün qabaqcıl analitikadan istifadə etmək lazımdır.

- Finteks əməkdaşlığı. Maliyyə xidmətləri müəssisələrinin köhnəlmiş sistemləri onların böyümə və texnoloji yeniliklər qarşısındakı ən böyük maneəsi hesab edilə bilər. Nəticədə, bir çox müəssisələr rəqəmsal təcrübələrini genişləndirmək üçün finteks şirkətləri ilə əməkdaşlıq etməyə başlamışdır. Halbuki, daha əvvəl fintekslər maliyyə xidmətləri sənayesinin texnoloji nailiyyətlərlə ayaqlaşa bilməməsi

nəticəsində yaranan boşluqdan istifadə edən rəqiblər kimi görünürdü. Bununla belə, bu gün banklar və digər maliyyə xidmətləri müəssisələri ilə fintekslər arasında tərəfdaşlıq getdikcə normal hala çevrilir. Nəticədə, bu tərəfdaşlıqlar maliyyə xidmətlərinin mənzərəsini dəyişməyə başlayır

(<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/10/01/world-economic-outlook-october-2019>).

- İstifadəçi təcrübələrinə yönəlmə (UXP). Əsas mərkəz nöqtəsi insan olan dizayn şəkli son on ildə texnologiya və məhsul dizaynında geniş yayılmışdır. Qeyd etmək vacibdir ki, insan mərkəzli UX dizaynı neobankların meydana çıxması bankları diqqəti dizayn düşüncə metodologiyalarının tətbiqinə yönəltməyə məcbur edir. İndi maliyyə xidmətləri müəssisələri daha çox dərk edirlər ki, xidmətlərinin göstərilməsinə istifadəçi yönümlü yanaşmanı təmin etmək üçün istifadəçi dostu interfeyslər yaratmaq kifayət deyildir.

- Robototexnika və İT. Müştəri ehtiyacları və rəqabət qüvvələri maliyyə xidmətləri müəssisələrindən tam rəqəmsallaşmanı qəbul etməyi tələb etsə də, performans tələbləri kreditorları xərcləri azaltmağa və yüksək əməliyyat marjalarını saxlamağa məcbur edir. Məlumatların saxlanması üzrə yeni normativ tələblər və qaydalar əlavə yükləmə yaratdığından, süni intellekt və robototexnika kimi yeni texnologiyalar bu məhdudiyyətləri effektiv şəkildə aradan qaldırmağa kömək edir. Artıq maliyyə xidmətləri sahəsində bir sıra qabaqcıl şirkətlər öz əməliyyatlarında bu qəbildən olan bir neçə yeniliyi sınaqdan keçirirlər. "Bot" hesab edilən çat-söhbətlərə nəzarət edilməsindən və 24/7 cavab verən müştəri xidmətinin göstərilməsi üçün süni intellektin tətbiqindən tutmuş, fırlıdaqçılıq kimi kritik funksiyalar üçün texnologiyaların tətbiqinə qədər əməliyyatların təkmilləşdirilməsi zamanı xərclərin optimallaşdırılmasının iki faydası qeydə alınmışdır. Bu texnologiyalar, eləcə də, sənayedə biometrik autentifikasiya, səsli kommersiya və robot-konsultantlar kimi

yeniliklərə təkan verir (https://www.allianz.com/en/press/news/studies/200326_Allianz-coronavirus-economic-impact-viral-spiral.html).

Bu trendlərin birləşməsi maliyyə xidmətləri sənayesini yenidən qurur. Bununla da, maliyyə xidmətləri müəssisələri müştəriləri üçün fərdi təcrübələr yaratmaqla banklar və maliyyə sənayesindəki digər brendlər üçün bazar paylarını artırma biləcəkdir.

Post-pandemiya dövründə maliyyə institutları öz sistemlərini gələcəyə hazırlamaq üçün böyük imkana malikdirlər. Yuxarıda qeyd olunan trendlər sənayenin rəhbərlik etdiyi istiqaməti və proaktiv maliyyə institutlarının gözləntiləri qarşılamaq üçün inkişaf edəcəyini göstərir. Sənayedəki bütün dəyişiklikləri və müştərilərin ehtiyaclarını izləmək üçün onlara daha güclü biznes alətləri dəsti lazımdır.

Təhlükəsizlik və güvən həmişə maliyyə xidməti təminatçılarının prioritetləri arasında birinci yerdədir. Müştərilər və işçilər üçün rəqəmsal yanaşma, davamlılıq təşəbbüsləri və sadələşdirilmiş proseslərdən istifadə etmək onları daim dəyişən bazarda aktual və rəqabətə davamlı saxlayacaqdır.

3.2. Post-pandemiya dövründə maliyyə xidmətləri sənayesinin inkişafı ilə bağlı tədbirlər

Maliyyə xidmətləri bazarı inklüziv inkişaf üçün mühüm iqtisadi institutdur. Maliyyə xidmətləri vəsaitlərin hərəkəti ilə əlaqələndirilir, ödənişlərə, borc götürülmüş maliyyə təminatına, əmanətlərə və investisiyalara, sığortaya və pensiyalara xidmət edir.

Maliyyə xidmətləri sektoru ölkə iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. O, bazarda kapitalın və likvidliyin sərbəst hərəkətini təmin edir. Sektor

güclü olduqda, iqtisadiyyat böyüyür və bu sənayedəki şirkətlər riskləri daha yaxşı idarə edə bilirlər (Бурцева Т.А., Бурцева Т.А., Лысова Е.А., 2016: с. 64).

Hazırki şərtlər altında isə bu, maliyyə xidmətlərinin əvvəlki səviyyədə həyata keçirilməsi çox mümkün deyildir. Belə ki, koronavirus pandemiyasının insanlara və maliyyə sektoruna təsiri qlobal miqyasda yayılmağa davam edir. Pandemiyanın yayıldığı sürətli temp və onun qarşısını almaq üçün görülən qlobal tədbirlər insanların yaşayış tərzinə və biznesinə görünməmiş təsir göstərir (Gregurec I., Furjan M., Pupek K., 2021: p. 15).

Koronavirus infeksiyası maliyyə xidmətləri məkanında bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Hazırkı dövrdə əksər ölkələr öz maliyyə xidmətləri sahəsində yeni texnologiyaların tətbiqini genişləndirir. Təbii ki, bu zaman pandemiyanın bazarda yaratdığı tələblərlə uyğunlaşmaq da olduqca vacibdir.

2020-2021-ci illərdə maliyyə xidmətləri bazarının inkişafına qlobal xarakterli makroiqtisadi, texnoloji və sosial amillər, habelə həmin ölkələrin hökumətinin və banklarının koronavirus pandemiyasının təsiri ilə formalaşan iqtisadi siyasəti əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir (Киселев В.В., 2019: с. 27).

Bu dövrdə maliyyə xidmətləri bazarında bir çox tendensiyalar yarandı və tədricən gücləndi (şəx. 6). Dəyişən dünya iqtisadiyyatı və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı kimi amillər qlobal maliyyə sistemində yeni tendensiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu kimi tendensiyalar, xüsusilə, prudensial tənzimləmə və nəzarətin gücləndirilməsi, maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması, alternativ bankçılığın genişləndirilməsi, əhalinin davranış modellərinin dəyişməsi, yeni bilik və bacarıqlara tələblərin sərtləşdirilməsi, maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində dəyişikliklər zamanı müşahidə olunur. Bu tendensiyalara sürətlənmiş rəqəmsallaşma və ekosistemin transformasiyası, habelə vətəndaşların kapital bazarına kütləvi şəkildə daxil olması aid edilir. Eləcə də,

rəqəmsal texnologiyaların maliyyə xidmətləri sahəsindəki proseslərə və məhsullara geniş miqyasda tətbiqi, eləcə də ekosistemlərin formalaşması və böyük texnoloji şirkətlərin maliyyə bazarına daxil olması əsasən qlobal tendensiyalar hesab olunursa, yeni müştərilərin kapital bazarına daxil olması və bankların ekosistemlərin yaradılmasında fəal iştirakı müəyyən ölkələr üçün (məsələn, Rusiya) xüsusilə nəzərə çarpan tendensiyalardır.

Maliyyə sənayesində texnoloji yeniliklərin tətbiqi son illərin ən mühüm qlobal hadisəsidir və onun tempi hər il daha da sürətlənir. Maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə (rəqəmsallaşma) maliyyə sektorunda innovasiyaları stimullaşdırır. Post-pandemiya dövründə rəqəmsallaşma maliyyə xidmətlərinin inkişafı, daha rahat və təhlükəsiz məhsul və xidmətlərin təqdim edilməsi üçün mühüm təkandır. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə şirkətlər və müştərilər, digər maliyyə bazarı iştirakçıları və tənzimləyicilər arasında xidmətlərin göstərilməsi prinsiplərində və qarşılıqlı əlaqənin biznes proseslərində əsaslı dəyişiklik, həmçinin yeni rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə əməliyyatların həcmnin və sürətinin artırılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, hazırki dövrdə baş verən iqtisadi qeyri-müəyyənlik şəraitində təkmilləşdirilmiş texnologiyaların tətbiqinin və sosial-demoqrafik dəyişikliklərin maliyyə xidmətlərinə geniş miqyasda təsir göstərməsi olduqca aktualdır. Rəqəmsallaşdırma qeyd olunan dəyişikliklərin əsas amillərindən biri hesab olunur (Кравченко П.П., 2000: с. 62).

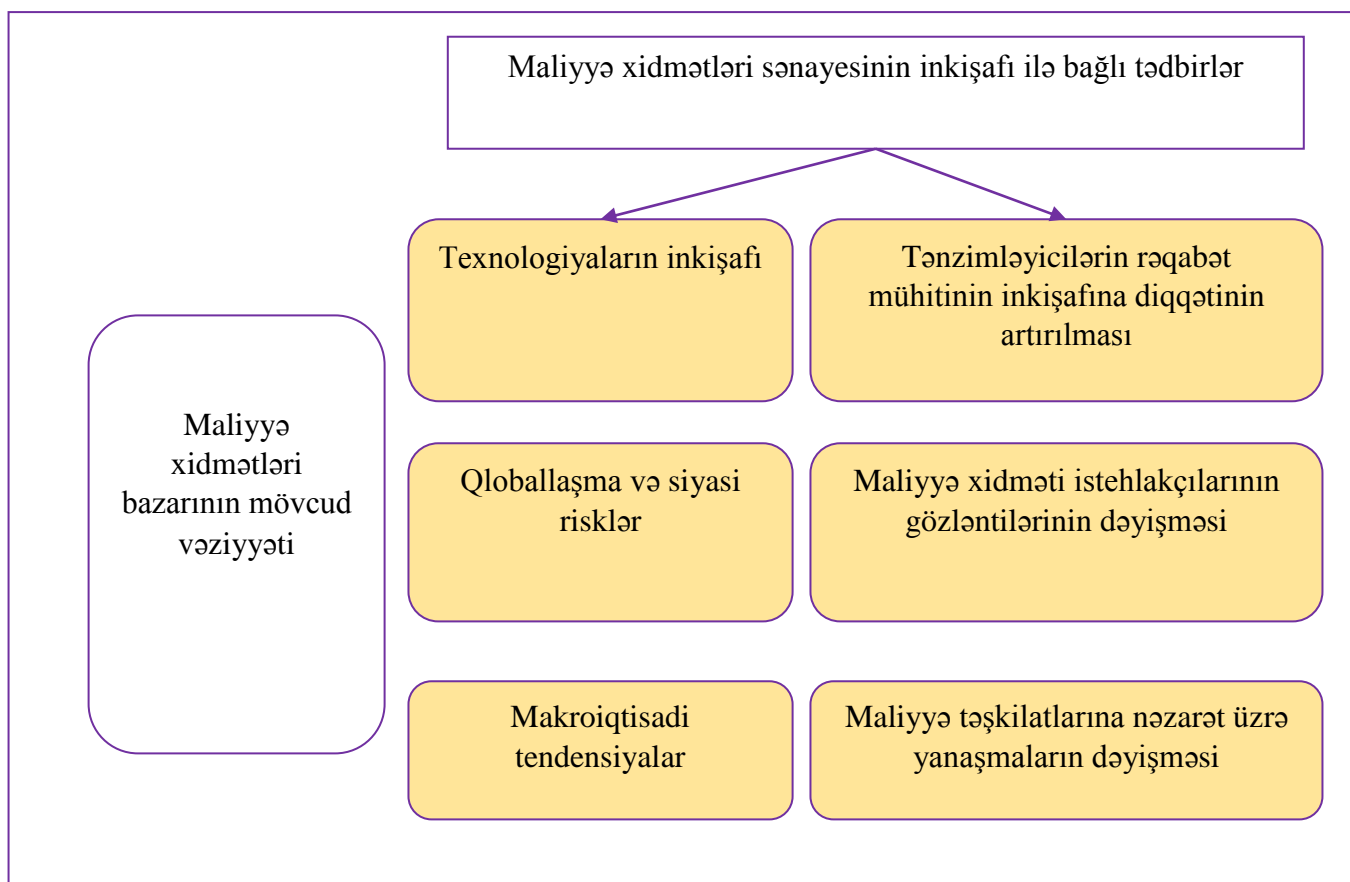
Rəqəmsallaşdırılmış maliyyə xidmətləri qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində formalaşmış iqtisadi əlaqənin əsas halqasıdır.

Post-pandemiya dövründə maliyyə xidmətləri sektoru üçün yeni texnologiyaların tətbiqi xərclərin azaldılması, məlumatların səmərəli işlənməsi vasitəsilə xidmətlərin müştərilərin sorğularına uyğunlaşdırılması və sadə məlumat mübadiləsi deməkdir. Texnoloji yeniliklər maliyyə bazarının səmərəliliyinin artmasına, yeni şirkətlərin bazara daxil olma xərclərinin azalmasına, istehlakçıların üstünlüklərinin

formalaşmasına gətirib çıxarır. Maliyyə texnologiyalarından istifadə etməklə göstərilən xidmətlərin həcmi maliyyə əməliyyatlarının ənənəvi formalarının ölçüsü ilə müqayisədə hələ də olduqca kiçikdir, lakin onun artım templəri təsir edicidir (Ozili P.K., Arun T., 2020: s. 76).

“Bir klik” vasitəsilə xidmətin əldə edilməsi maliyyə bazarında istehlakçı verdişlərinin sürətlə inkişaf edən yeni “standartıdır”. Maliyyə məhsulunun standartlaşdırılması istiqamətində müşayiət olunan tendensiyanı nəzərə alaraq, maliyyə məhsullarının çatdırılması üçün platforma həlləri üçün ilkin şərtlər yaradılır. Bu isə distribyutorların əsas istehsalçılar üzərində üstünlük təşkil etməsinə səbəb ola bilər.

Şəkil 6. Maliyyə xidmətləri bazarının mövcud vəziyyəti

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Bu, topladıqları istehlak məhsullarından pul qazana bilən böyük texnologiya şirkətləri üçün rəqabət üstünlüyü ola bilər. Bu model tətbiq olunarsa, maliyyə xidmətləri bazarında rəqabət mühitini kökündən dəyişə bilər. Eyni zamanda, ənənəvi maliyyə institutları fəaliyyətini davam etdirmək üçün transformasiya etməli olacaqdır. Bununla yanaşı, təbii ki, bir çox potensial risklər də formalaşmağa bilər (www.fao.org/3/ca8430en/CA8430EN.pdf).

- Qloballaşma hazırkı dövrdə maliyyə xidmətlərinin inkişafı üçün həm imkanlar, həm də risklər yaradan obyektiv tendensiyadır. Qloballaşma prosesləri milli sərhədlərdən asılı olmayaraq istənilən maliyyə məhsulunun dünyanın istənilən yerində müqayisə olunan qiymətə alına və ya satıla bilən dünya bazarını birləşdirməyə yönəldilmişdir.

- Tənzimləyicilərin rəqabət mühitinin inkişafına diqqətinin artırılması zamanı maliyyə xidmətləri bazarının iştirakçıları üçün bərabər hüquq və vəzifələrin yaradılması, rəqabətə mənfi təsir göstərən amillərin aradan qaldırılması əsas rol oynayır.

- Maliyyə xidməti istehlakçılarının gözləntilərinin dəyişməsi maliyyə bazarının inkişafına təsir göstərir və tənzimləyicinin yanaşmalarını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirir. Pandemiya və post-pandemiya dövründə İnternet vasitəsilə gündəlik fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün daha geniş imkanların yaranması ilə eyni vaxtda insanın vaxtının dəyərini dərk etməsi artdı. Harasa getmək və ya növbəyə durmaq ehtiyacı insanlar tərəfindən vaxt itkisi kimi qəbul edilməyə başlandı. İstehlakçı maliyyə xidmətlərinin əldə edilməsi prosesindən sadəlik və sürət, qiymətin şəffaflığı və əsaslandırılması, “bir klik”lə həyata keçirilən xidmətləri tələb etməyə başlayır. Sadələşdirilmiş həllərə, standartlaşdırılmış “əsas” variantlara artan tələbat qeydə alınır. Gələcəkdə bu, maliyyə qurumunun müştərilərinin görməyi gözlədiyi xidmət çeşidini kökündən dəyişə bilər. Üstəlik, maliyyə xidmətləri istehsalçılarının özləri də

dəyişə bilər, yəni, ənənəvi maliyyə təşkilatlarının yerini formalaşmış müştəri bazası olan əlaqəli biznes sektorlarından olan texnologiya şirkətləri tuta bilər(www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/09/30/world-economic-outlook-october-2020).

- Makroiqtisadi tendensiyalar post-pandemiya dövründə həm daxili, həm də xarici amillərlə müəyyən edilir. Proqnozlara görə, 2019-cü il ərzində ÜDM-in illik artım tempi 1,2-1,7 %, 2020-ci ildə isə 1,8-2,3% təşkil etdi. Struktur tədbirləri uğurla həyata keçirilərsə, iqtisadi artım daha da sürətlənə bilər. Bu da öz növbəsində təsərrüfat subyektlərinin maliyyə xidmətlərinə qənaət və tələbat imkanlarına müsbət təsir göstərəcəkdir. Eyni zamanda, adambaşına düşən gəlirlərin orta səviyyəsi və əhalinin pul vəsaitlərinin mütəşəkkil əmanət sistemində cəlb edilməsi aşağı səviyyədə qalır. Fiskal konsolidasiya siyasəti, o cümlədən inflyasiyanın hədəflənməsi çərçivəsində həyata keçirilən pul siyasəti maliyyə xidmətləri bazarının inkişafı üçün zəruri olan makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə şərait yaradacaqdır. Buna görə də maliyyə bazarı iştirakçıları hələ də uzun müddət maliyyə alətləri üzrə yüksək nominal gəlirlilik gözləntilərinə və nəticədə daha riskli investisiyalara maraq göstərə bilərlər.

- Maliyyə təşkilatlarına nəzarət üzrə yanaşmaların dəyişməsi hər zaman bazar iştirakçılarını vəsait itkisindən qoruya bilmir. Bu şəraitdə əsas məsələ tənzimləmənin hər dəfə yeni qaydaların işlənilib hazırlanmasına ehtiyac olmadan dinamik bazar vəziyyətinə tez uyğunlaşa bilməsidir. Bu çağırışlara cavab kimi bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə daha çox peşəkar mülahizələrə əsaslanan tənzimləmə və nəzarət sistemlərinin tətbiqi başladı.

Koronavirus pandemiyasının yaratdığı iqtisadi böhran zamanı maliyyə xidmətləri bazarı öz davamlılığını, eləcə də iqtisadiyyatı dəstəkləmək və hökumətin anti-böhran tədbirləri üçün kanal yaratmaq qabiliyyətini nümayiş etdirdi. Bu, əsasən, maliyyə

xidmətləri sənayesinin əvvəlki illərdə maliyyə sektorunu zəif və vicdansız oyunçulardan təmizləmək, eləcə də maliyyə vasitəçilərinin müxtəlif növ şoklara davamlılığını artırmaq siyasəti nəticəsində mümkün olmuşdur (Bloom D.E., Cadarette D., Sevilla J.P., 2018: p. 65).

İqtisadi şəraitin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi fonunda banklar tərəfindən 2020-ci ildə həyata keçirilən monetar siyasətin yumşaldılması transmissiyasının təmin edilməsində maliyyə xidmətləri sektoru mühüm rol oynamışdır.

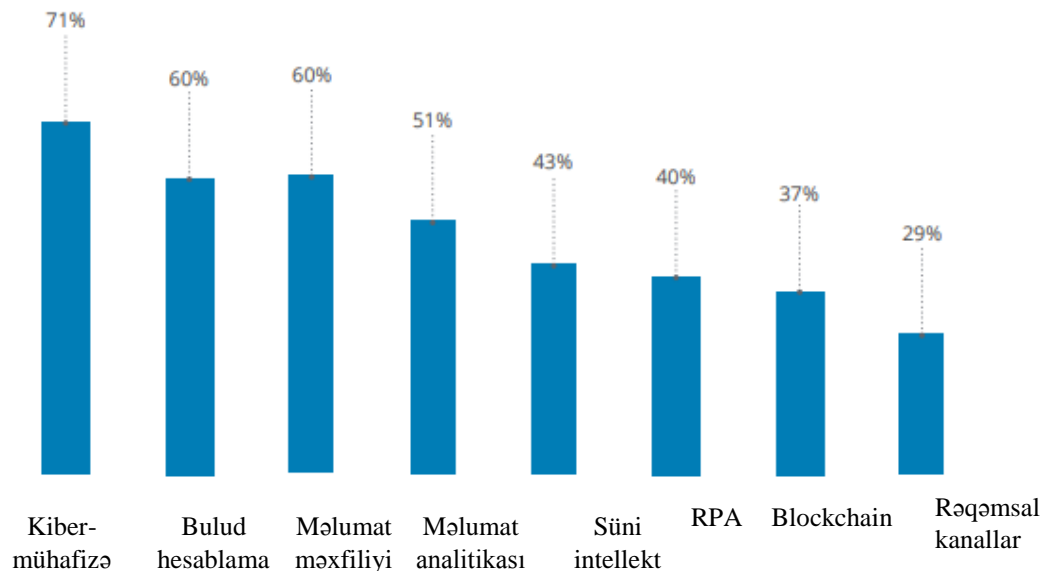
Post-pandemiya dövründə iqtisadiyyata dövlət dəstəyi tədbirləri maliyyə xidmətləri sektorunun ayrı-ayrı segmentlərinin dinamikasına da təsir göstərmişdir. Qeyd olunan tədbirlər, o cümlədən ipoteka kreditləşməsinin, kiçik və orta biznesin və ümumilikdə qeyri-maliyyə təşkilatlarının kreditləşdirilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına da töhfə vermişdir. İqtisadi vəziyyətin normallaşması şəraitində real və maliyyə sektorunun sabitliyinin təmin edilməsi, daşınmaz əmlak, istehlak və ipoteka kreditləşməsi bazarlarında “boşluqların” yaranmasının qarşısının alınması vacibdir.

Post-pandemiya dövründə balanslaşdırılmış inkişaf dünyanın əksər ölkələrində hökumətlər və mərkəzi banklar üçün hazırkı qlobal iqtisadi gündəliyin əsas bəndlərindən biridir. Qlobal maliyyə bazarlarının dinamikası, kapital axınının qeyri-sabitliyi və istiqaməti əsasən bu vəzifənin nə dərəcədə uğurla həll olunmasından asılıdır (şəkil 7). Əvvəlki illərdə həyata keçirilən və pandemiya kontekstində gücləndirilmiş həddindən artıq sərbəst pul siyasəti, eləcə də bu dövrdə əksər ölkələrdə kütləvi fiskal stimullaşdırma investorların risk meylliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur.

Rəqəmsal texnologiyalar dövrünün başlaması qlobal iqtisadiyyatın əsaslarını əhəmiyyətli dərəcədə sarsıtdı. Maliyyə və texnoloji yeniliklərin meydana çıxması dövlət qurumlarını dünya ticarətinin sərhədlərinə yenidən baxmağa vadar etdi. Bu halda ölkələr rəqabətdən geri qalmamaq üçün yalnız elektron xidmətlər üzrə rəqabət

aparmağa başladılar (<https://www.digital.gov.az/digitalazerbaijan/az/blog/66/maliyye-sektorunde-reqemsal-heller-asan-finans-ve-diger-layihelerin-tetbiqi-neticesinde-xidmetlerin-elektronlasdirilmesi>).

Şəkil 7. Bankların post-pandemiya dövründə müxtəlif texnologiyalar üzrə xərclərində qeydə alınan artım (%-lə)

Mənbə: https://www2.deloitte.com/az/az/pages/strategy-operations/topics/strategy-and-operations-consulting.html?icid=top_strategy-and-operations-consulting

Son bir neçə il ərzində, yəni koronavirus infeksiyasının başlaması ilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının qlobal həcmi 1,3 faizdən 3 faizə yüksəlmişdir. Hər növbəti il isə bu tendensiya daha da sürətlənir və bunun davam edəcəyi gözlənilir. Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı effektiv şəkildə davam etdiyi halda texnoloji tərəqqi də yüksək səviyyəyə çatacaqdır. Texnoloji cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkə öz fəaliyyətində digər tərəfdaş ölkələrlə informasiya mübadiləsi aparır, qlobal maliyyə texnologiyalarını özündə birləşdirən inkişaf zəncirini formalaşdırır. Bu inkişaf zəncirinin ən yuxarısında dayanan ölkələr 2-ci cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 2. 2020-ci il 1 iyun-2020-ci il 30 noyabr aralığında istifadəçilərin rəqəmsal maliyyə xidmətlərinə olan tələbatı

Yer	Ölkə	İnteqrasiya səviyyəsi (faizlə)
1	Çin	69
2	Hindistan	52
3	Rusiya	43
4	Böyük Britaniya	42
5	Braziliya	40
6	Avstraliya	37
7	İspaniya	37
8	Meksika	36
9	Almaniya	35
10	CAR	35
11	Birləşmiş Ştatlar	33
12	Honqkonq	32
13	Cənubi Koreya	32
14	İsveçrə	30
15	Fransa	27
16	Niderland	27
17	İrlandiya	26
18	Sinqapur	23
19	Kanada	18
20	Yaponiya	14

Mənbə: <https://www.digital.gov.az/az/media/press/ehim>

Cədvəl 2-də 1 iyun 2020-ci il və 30 noyabr 2020-ci il tarixləri ərzində maliyyə texnologiyalarının maliyyə xidmətləri sahəsinə inteqrasiya səviyyəsi verilmişdir. Burada məlum məsələdir ki, ölkənin nüfuzu və texnoloji inteqrasiyası olduqca vacib amildir. Məhz buna görə də Çin ən üst sıradadır. Qlobal onlayn müraciətlərin böyük hissəsi, yəni 50 %-i onlayn tranzaksiyaların, 24 %-i sığorta əməliyyatlarının, 20 %-i

investisiya ilə əlaqədar əməliyyatların, 10 %-i kreditlərin, 10 %-i də digər maliyyə əməliyyatlarının payına düşür (<https://www.digital.gov.az/digitalazerbaijan/az/blog/66/maliyye-sektorunde-reqemsal-heller-asan-finans-ve-diger-layihelerin-tetbiqi-neticesinde-xidmetlerin-elektronlasdirilmasi>).

Eləcə də, ölkəmizdə post-pandemiya dövrü üçün bir çox tədbirlər görülmüş və olduqca mühüm hesab edilən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” barədə sənəd qəbul edilmişdir. Sənədə əsasən, qarşıdakı illərdə də ölkəmizin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, biznes və dövlət arasında uğurlu əlaqələr möhkəmləndiriləcəkdir. Bazar islahatları vasitəsilə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunun səmərəli idarə edilməsi, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, biznes üçün əlverişli idarəetmə, xarici bazarlarda yerli məhsulların çıxış imkanlarının artırılması üçün ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması iqtisadi inkişafın əsas amilləri olacaqdır (<https://president.az/az/articles/view/50474>).

Növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün aşağıdakı beş milli prioritetin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Davamlı inkişaf edən rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. Dinamik, əhatəli və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiya məkanı;
4. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və yaşıl inkişaf ölkəsi.

Bu milli prioritetlər həmçinin BMT-nin “Dünyamızı Dəyişdiririk: Davamlı İnkişaf üçün 2030 Gündəliyi”ndən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Növbəti mərhələlərdə dəstək tədbirlərinin mərhələli şəkildə dayandırılması həm dövlət, həm də özəl sektorda, o cümlədən borcla bağlı, xüsusən də inkişaf etməkdə

olan bazarlarda əlavə problem sahələrini aşkar edə bilər. Bu, qlobal maliyyə xidmətləri bazarlarının dinamikasına və inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Maliyyə xidmətləri sektorunun sistemli sabitliyini təmin etmək üçün bu makroiqtisadi kontekstin nəzərə alınması vacibdir (<https://president.az/az/articles/view/50474>).

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İndiyə qədər global maliyyə sistemi islahatların təmin etdiyi daha yüksək dayanıqlı və sürətli, qəti və cəsarətli beynəlxalq reaksiya sayəsində pandemiya dan sovuşdu. Maliyyə xidmətləri sektorundan fəaliyyət göstərən müəssisələr də böyük çətinliklərlə tab gətirdilər və şoku gücləndirmək əvəzinə, udmağı bacardılar. Bununla belə, 2020-ci ilin mart ayında əsas maliyyə xidmətləri bazarları kəskin stress yaşadı və bu, hakimiyyəti real iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsini dəstəkləmək, iqtisadi yardım göstərmək, ABŞ dolları ilə maliyyələşmələrdə yaranan boşluğu azaltmaq və bazarın fəaliyyətini saxlamaq üçün qətiyyətli addımlar atmağa məcbur etdi. Bu müdaxilələr olmasaydı, bazar gərginliyi çox güman ki, davam edəcək (pandemiya dövrü ilə müqayisədə) və ehtimal ki, güclənəcəkdi.

Hal-hazırda post-pandemiya dövrünün davam etməsi ilə bağlı olaraq pandemiya dan ölənlərin sayı artmaqda davam edir və aydın çıxış strategiyası yoxdur, istənilən iqtisadi təhlil qeyri-müəyyənliklə doludur. Bununla belə, tərtib edilmiş maliyyə bazarı məlumatları, bəzi irəliləyişlərlə yanaşı, pandemiyanın maliyyə bazarlarına, maliyyə xidməti sektoruna və maliyyə mərkəzlərinə faktiki və potensial təsirinin olduqca qeyri-bərabər olduğunu açıq şəkildə göstərir. Məlumatlara əsasən qeyd etmək olar ki, bəzi inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatları pandemiya onları tam gücü ilə vurmazdan əvvəl də valyutalarına və maliyyə bazarlarına təzyiq nəticəsində çox zərər görmüşdü. Buna görə də bu kimi ölkələr üçün koronavirus infeksiyasının nəticələri daha ağır oldu.

Düşünürəm ki, hal-hazırda, yəni post-pandemiya dövründə ölkələr yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması istiqamətində bir sıra əsas məsələlər üzrə tədbirlərin görülməsini mütləq şəkildə həyata keçirməlidirlər:

- Birincisi, ölkələr maliyyə xidmətləri sektorunun və işçilərin davam edən böhrandan mümkün qədər az itki ilə çıxmasını təmin etmək üçün üsullar

müəyyənləşdirməli və tətbiq etməyə çalışmalıdırlar. Bu, dövlət dəstəyinin miqyasının azaldılması prosesinin yaxşı idarə olunması, əsas diqqəti maliyyə xidmətləri göstərən müəssisələrin bağlanması minimuma endirilməsi ilə bağlıdır. Dəstək daha çox ünvanlı olmalı, maliyyə xidmətləri bazarının fəaliyyət qaydaları yenidən nəzərdən keçirilməlidir;

- ikincisi, hökumətlər və maliyyə xidmətləri sektorunda çalışanlar böhrandan əvvəl də aşkar olan və onu daha da kəskinləşdirən bir çox struktur zəifliklərini aradan qaldırmaq üçün səylərini ikiqat artırmalıdırlar. Bu, maliyyə xidmətləri mühitinin yaxşılaşdırılması və sahibkarlıq, investisiya və innovasiyalar üçün daha əlverişli mühitin yaradılması deməkdir;

- üçüncüsü, siyasətçilər ölkələrinin rəqəmsal transformasiya kontekstində qlobal iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətini maksimuma çatdırmaq üçün yeni tədbirlər hazırlamalı və həyata keçirməlidirlər. Bu prosesləri uğurla idarə etmək məhsuldarlığın artması, iş yerlərinin yaradılması və investisiyalar üçün kritik rol oynayacaqdır.

Beynəlxalq və yerli təcrübəyə əsasən, maliyyə xidmətləri sektorunun pandemiyanın nəticələrinə reaksiya verməsi üçün iki istiqamət mövcuddur. Vəziyyəti sabitləşdirmək və riskləri minimuma endirmək üçün mərkəzi banklar və hökumət tərəfindən bir sıra təşəbbüslər və tədbirlər həyata keçirilir. Eyni zamanda, pul-kredit orqanlarının hərəkətləri həm bankların öz işinə kömək etmək məqsədi daşıya bilər, həm də birbaşa təsərrüfat subyektlərinin müəyyən qruplarını dəstəkləməyə yönəldilə bilər. İkinci istiqamət bankların öz işinin restrukturizasiyası, o cümlədən rəqəmsal xidmətlərin sayının artması, yeni antiböhran təkliflərinin hazırlanması və tətbiqi, işçilərin distant işə keçirilməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, mövcud vəziyyətin təhlilinə və epidemiya kontekstində müxtəlif ölkələrin maliyyə xidməti fəaliyyətinə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır:

1. Müxtəlif ölkələrin Mərkəzi Bankları artıq kommersiya banklarına çətin maliyyə vəziyyətində olan müştərilərinə maliyyə dəstəyi göstərməyə imkan verən bir sıra tədbirlər hazırlayıb həyata keçirmişdir. Eyni zamanda, müəyyən kateqoriyalı borcalanların dəstəklənməsi üçün daha konkret modellərin (mexanizmlərin) işlənilib hazırlanması və təklif edilməsi lazım gələ bilər. Eyni zamanda, kiçik və orta biznesə, özünüməşğulluq subyektlərinə və fiziki şəxslərə xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki bu maliyyə xidmətləri sahəsində maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün olduqca önəmlidir.

2. Risklərin artması və resursları xarici bazarlara cəlb etmək imkanlarının məhdudlaşması nəticəsində maliyyə xidmətləri müəssisələri üçün resurs bazasının formalaşdırılması çətinləşir. Bu isə kreditləşmənin şərtlərinə və imkanlarına təsir göstərir.

3. Məhdud sosial təmaslar şəraitində maliyyə xidmətləri sektorunun stabil fəaliyyətinin əsas komponentlərindən biri maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşmasıdır. Əlavə maliyyə mənbələri və müxtəlif maliyyə xidmətlərinin təminatçısı kimi mühüm rol oynaya bilər. Lakin bu tendensiyaların inkişafı üçün milli qanunvericiliyin normalarını təkmilləşdirmək, əlverişli ekomühit yaratmaq, əhalinin rəqəmsal və maliyyə savadlılığını artırmaq lazımdır.

4. Pandemiyanın təsirini ilk hiss edənlər Asiya ölkələri olmuşdu. Nəticədə, Asiya bankları öz iş rejimlərini dəyişmək, çətin şəraitdə olan müştərilərə uyğun maliyyələşdirmə modelləri təklif etmək, bank olmayan xidmətlər də daxil olmaqla, xidmətlərin çeşidini genişləndirmək məcburiyyətində qaldılar. Korona böhranı kontekstində ölkələr öz təcrübələrində ən perspektivli inkişaflardan istifadə etmək üçün Asiya maliyyə institutlarının təcrübəsini nəzərə almalıdırlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

3. Maliyyə xidmətləri bazarında tənzimləmə və nəzarət sisteminin idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 28 noyabr 2019-cu il. № 1616.

İngilis dilində

1. Arner D., Auer R. and Frost J. (2020). "Stablecoins: risks, potential and regulation" BIS Working Paper. p. 9.

2. Asmundson I. (28 March 2012). "Financial Services: Getting the Goods". Finance and Development. IMF. p. 12

3. Abi A., Boneva T., Golina M. and Rauh C. (September 2020). "Inequality in the Impact of the Coronavirus Shock: Evidence from Real Time Surveys." Journal of Public Economics 189: 104245.

4. Amah A., Christine M., Avdiu B., Cirera X., Cruz M., Davies E., Grover A., Iacovone L. et al. (2020). "Unmasking the Impact of COVID-19 on Businesses: Firm Level Evidence from across the World." Policy Research Working Paper 9434, World Bank, Washington, DC.

5. Aldasoro I., Frost J., Gambacorta L. and Whyte D. (2021). “Covid-19 and cyber risk in the financial sector” BIS Bulletin.p. 37.
6. Alfonso V., Boar C., Frost J., Gambacorta L. and Liu J. (2021). “E-commerce in the pandemic and beyond”. p.5
7. Bloom D.E., Cadarette D., Sevilla J.P. (18 June 2018). Epidemics and Economics. Finance & Development, Vol. 55, №. 2.
8. Bank for International Settlements (June 2020) “Central banks and payments in the digital era” BIS Annual Economic Report.
9. Carletti E., Claessens S., Fatas A. and Vives X. (2020). The Bank Business Model in the postCovid-19 World The Future of Banking 2, London: CEPR Press.
- 10.Carstens A. (March 2021). “Central bank digital currencies: putting a big idea into practice” Speech.
- 11.Claessens S. (2009). “Competition in the Financial Sector: Overview of Competition Policies” The World Bank Research Observer 24(1), p. 83–118.
- 12.Chakraborty I. & Maity P. (2020). COVID-19 Outbreak: Migration, Effects on Society, Global Environment and Prevention. Science of the Total Environment, 728, Article ID: 138882.
- 13.European Central Bank, (May 20, 2020) “ECB launches public consultation on its guide on climate-related and environmental risks,” p. 25
- 14.Feldman R.J. (2010). “Size and Regulatory Reform in Finance: Important but Difficult Questions” Scale Economies in Banking Symposium, Federal Reserve Bank of Minneapolis September. p. 8-13
- 15.Frost J., Gambacorta L. and Shin H. (2021). “From Financial Innovation to Inclusion” IMF Finance & Development, Spring.

16. Chiara F., Harnoys-Vannier B., Borislava Mircheva, Padua D., and Poirson H. (2021). “Unconventional Monetary Policies in Emerging Markets and Frontier Countries.” IMF Working Paper WP/21/14, International Monetary Fund, Washington, DC.

17. Goodell J.W. (2020). COVID-19 and Finance: Agendas for Future Research. Finance Research Letters. 101512.

18. Gregurec I., Furjan M., Pupek K. (2021). The Impact of COVID-19 on Sustainable Business Models in SMEs, Sustainability, 10.3390/su13031098, 13, 3, (1098).

19. Maurice K., Viollaz M., Duque D., Gaddis I., Newhouse D., Palacios-López A. and Weber M. (2021). “How Did the COVID-19 Crisis Affect Different Types of Workers in the Developing World?” Policy Research Working Paper 9703, World Bank, Washington, DC. p.7.

20. Pazarbasioglu C., Mora A.G., Uttamchandani M., Natarajan H., Feyen E. and Saal M. (April 2020). Digital Financial Services World Bank Group.

21. Ozili P.K., Arun T. (2020). Spillover of COVID-19: Impact on The Global Economy. Available at SSRN 3562570. p. 76

22. Schär F. (February 2021). “Decentralized Finance: On Blockchain- and Smart Contract-Based Financial Markets” Federal Reserve Bank of St Louis Review.

23. World Bank, (October 7, 2020) “COVID-19 to add as many as 150 million extreme poor by 2021,” press release.

Rus dilinda

1. Аксенов В.С. (2010). Мировой финансовый кризис и экономическая безопасность России: анализ, проблемы и перспективы, М.: Экономика.

2. Беркович М.И., Осянин И.К. (2019). Рынок финансовых услуг: уточнение понятий, Финансовый журнал, 9 стр.
3. Богатова А.А., Зотова А.И. (2017). История зарождения и развития микрофинансирования в зарубежных странах. Вестник науки и образования. — Т. 1, вып. 6 (30)
4. Гринспен А. (2010), “Эпоха Потрясений. Проблемы и перспективы мировой финансовой системы”, Пер. с англ. М.:Сколково. - 505 стр.
5. Ольсевич Ю. (2011). “Психология рынка и экономическая власть”, Журнал “Вопросы Экономики”, №4, стр.99-118
6. Егоров А. В. (2012). Лизинг: аренда или финансирование? Вестник ВАС РФ. № 3. С. 36-60.
7. Желтоносов В.М., Спружевникова М.К. (2001) Банковская деятельность и рынок финансовых услуг в регионе. Финансы и кредит. №13.
8. Кравченко П.П. (2000). Как не проиграть на финансовых рынках. — М.: “Дело и Сервис”.
9. Ковалев В.В., Воронова Е.А. (2019). Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика. — Т. Т. 35., № Вып. 1. — С. С. 50–82.
- 10.Кудрин А.Л. (2009). Мировой финансовый кризис. Вопросы экономики. -№ 1.
- 11.Киселев В.В. (2019). Тенденции развития рынка финансовых услуг. Экономика и бизнес. №7 (22). 27 стр.
- 12.Обзор экономических реформ Азербайджана. Обзор стратегической дорожной карты по развитию финансовых услуг в Азербайджанской Республике. Июнь. 2017.

13. Панаедова Г. И. (2007). Микрофинансирование в глобальном мире: Международный опыт и российские реалии. Финансы и кредит. — Вып. 24 (264).

14. Хасбулатов Р.И. (2008). «ГЛОБАЛЬНЫЙ ФИНАНСОВЫЙ КРИЗИС: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ». Журнал «Век глобализации». Выпуск №2.

15. Романовский М.В., Врублёвская О.В. (2020). Финансы: учебник. 2-е изд. М.: Юрайт.

16. Укусова М.С. (2018). Микрофинансирование: содержание, особенности, проблемы и перспективы развития. Экономический журнал. — Вып. 3 (51). с. 56

Türk dilinde

1. Bayar A.A., Günçavdı Ö. ve Levent H. (Nisan 2020). Covid-19 Salgınının Türkiye’de Gelir Dağılımına Etkisi ve Mevcut Politika Seçenekleri. İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü. Politika Raporu. s. 61-62

2. Sezgin O. (2020). Covid-19 Pandemisinin Girişimcilik Yazınına Yansıması, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10.47130/bitlissos.830981, s. 83-84

İnternet resursları

1. <https://smb.gov.az/ru/nav/strategiceskaya-doroznaya-karta>
2. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/basics/pdf/Economic-concepts-explained.pdf>
3. <http://www.fao.org/3/ca8430en/CA8430EN.pdf>
4. https://www.allianz.com/en/press/news/studies/200326_Allianz-coronavirus-economic-impact-viral-spiral.html

5. <https://www.digital.gov.az/digitalazerbaijan/az/blog/66/maliyye-sektorunde-reqemsal-heller-asan-finans-ve-diger-layihelerin-tetbiqi-neticesinde-xidmetlerin-elektronlasdirilmesi>
6. <https://app.23degrees.io/embed/npHpearddZLBjU4j-bar-horizontal-top-5-risks-in-financial>
7. <https://finuslugi.ru>
8. <https://www.docusign.com/blog/financial-services-trends-to-watch>
9. <https://president.az/az/articles/view/50474>
10. <https://www.digital.gov.az/digitalazerbaijan/az/blog/66/maliyye-sektorunde-reqemsal-heller-asan-finans-ve-diger-layihelerin-tetbiqi-neticesinde-xidmetlerin-elektronlasdirilmesi>
11. <https://plusworld.ru/journal/2019/plus-10-2019/azerbajdzhan-reformy-i-tsifrovaya-transformatsiya-bankovskoj-sistemy/>
12. <https://kognitiv.com/blog/the-top-6-financial-services-industry-trends/>
13. <https://vergiler.az/news/economy/16446.html>
14. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/09/30/world-economic-outlook-october-2020>
15. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/financial-services/2021-banking-and-capital-markets-outlook.pdf>
16. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/10/01/world-economic-outlook-october-2019>
17. <https://www.cnbc.com/2021/01/15/jamie-dimon-says-jpmorgan-chase-should-absolutely-be-scared-s-less-about-fintech-threat.html>

18. <https://www.americanbanker.com/opinion/beware-the-tidy-narrative-about-operation-choke-point>
19. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/10/01/world-economic-outlook-october-2019>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin SWOT təhlili.....	21
Cədvəl 2: 2020-ci il 1 iyun-2020-ci il 30 noyabr aralığında istifadəçilərin rəqəmsal maliyyə xidmətlərinə olan tələbatı.....	61

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Maliyyə xidmətlərinin inkişafı və rəqəmsal transformasiyanın dərinləşdirilməsi (2016-2019-cu illər üzrə).....	26
Şəkil 2: Tarixi perspektivdə koronavirus infeksiyasının iqtisadi təsiri.....	28
Şəkil 3: Bankların digər maliyyə xidmətləri müəssisələrinin səhmləri ilə müqayisədə orta gəlirliliyi.....	30
Şəkil 4: Koronavirus infeksiyasının qlobal meqatrendlərə təsiri.....	33
Şəkil 5: Maliyyə xidmətlərinin üzləşə biləcəyi ilk əsas 5 risk.....	39
Şəkil 6: Maliyyə xidmətləri bazarının mövcud vəziyyəti.....	56
Şəkil 7: Bankların post-pandemiya dövründə müxtəlif texnologiyalar üzrə xərclərində qeydə alınan artım (%-lə).....	60